

Het bewustzijn in verhouding tot ruimte en tijd ⁽¹⁾

§ 1. — Deze verhandeling geeft in hoofdzaak den inhoud weer van twee voordrachten die ik den 8sten en den 9den Mei 1963 heb mogen houden in de Faculteit der Letteren en wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit te Gent.

Professor L e o A p o s t e l heeft op mijn voordrachten een leerrijke critiek uitgeoefend. Bij het opstellen dezer verhandeling heb ik getracht mijn betoog als het ware steviger te maken op sommige van de plaatsen waar het blijkens zijn critiek zwakheden vertoonde. Inzonderheid heb ik bij het opstellen van §§ 29-33 nut gehad van zijn tegenwerpingen.

§ 2. — In den titel gebruik ik korthedshalve het woord « bewustzijn ». Dit woord is echter zeer dubbelzinnig. Wanneer ik hier van bewustzijn spreek, zijn het de bewustzijnstoestanden die ik op het oog heb. In wat volgt zal uitsluitend het woord « bewustzijnstoestand » gebruikt worden.

§ 3. — Laten wij de volgende woordenrij beschouwen: « *Er bestaan ontelbaar vele bewustzijnstoestanden en van iedere bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in de ruimte is en niet in den tijd is* ». Deze woordenrij vormt blijkbaar een volzin.

§ 4. — Indien men de betekenissen die men respectievelijk toekent aan de woorden « *bewustzijnstoestand* », « *de ruimte* », « *de tijd* », « *zijn in* » in den volzin beschouwd in § 3 laat veranderen, dan zal deze volzin achtereenvolgens verschillende beweringen vertolken, waarvan sommige waar en andere vals wezen kunnen.

§ 5. — In deze verhandeling zal ik nochtans de betekenis van het woord « *bewustzijnstoestand* » in § 3 niet laten veranderen. Ik zal integendeel dit woord in den volzin beschouwd in § 3 onveranderlijk dezelfde betekenis laten behouden. Om te beginnen wil ik enkele opmerkingen maken over deze betekenis.

§ 6. — Het woord « *toestand* » drukt soms passiviteit uit. Deze betekenis heeft het echter niet wanneer ik spreek van « *bewustzijnstoestand* ».

(1) De redactie heeft de spelling van de auteur wenschen te eerbiedigen.

In het begrip *bewustzijnstoestand* wordt geen der kenmerken *passieve toestand* of *actieve handeling* beaamd, maar ook geen van beide ontkend. Sommige bewustzijnstoestanden omsluiten een gevoel van passiviteit, andere een van activiteit. Of zij werkelijk passief dan wel actief zijn, of ook noch het ene noch het andere, blijft dan echter nog een open vraag, die hier niet behandeld wordt.

Het begrip *bewustzijnstoestand* waarvan ik meen in het bezit te zijn, is scherp en duidelijk, maar het is onmogelijk er een definitie van te geven. Het is onmogelijk het uit andere begrippen op te bouwen.

Ziehier enkele voorbeelden van bewustzijnstoestanden: een gewaarwording van warmte, het zien van een bloem, het zich verbeelden van een centaur, het overtuigd zijn van iets, een gevoel van vreugde of smart, een begeerte, het willen van iets.

§ 7. — Het woord « *voorstelling* » neem ik in zijn allerruimste zin. Het zich herinneren van iets is een voorstelling. Het zich verbeelden van iets dat niet bestaat of dat men slechts door mededelingen van anderen kent, is een voorstelling. Maar ik reken ook alle waarnemingen, zowel uitwendige als inwendige, tot de voorstellingen. Abstracte denkbeelden, zoals het denkbeeld vertolkt door de woorden « doorlopende functie zonder afgeleide », zijn insgelijks voorstellingen, evenzo de oordelen.

Iedere voorstelling is een bewustzijnstoestand. Het is echter niet ongerijmd aan te nemen, dat er ook bewustzijnstoestanden bestaan die geen voorstellingen zijn. Het is inderdaad niet ongerijmd aan te nemen dat er bv. een gevoel bestaat waarin hoegenaamd niets voorgesteld wordt. Indien er een dergelijk gevoel bestond, zou het toch een bewustzijnstoestand zijn, ofschoon het geen voorstelling wezen zou. Het is nochtans twijfelachtig of er in feite een bewustzijnstoestand bestaat die geen voorstelling is.

De eigenschap een voorstelling te zijn sluit de eigenschap een bewustzijnstoestand te zijn in, ofschoon er een beslist onderscheid bestaat tussen de twee eigenschappen. Hieruit vloeit het volgende voort: door het louter feit dat van een zeker logisch subject gezegd wordt, dat het een voorstelling is, wordt uitdrukkelijk verklaard dat het betrokken subject een bewustzijnstoestand is; maar door het louter feit dat men van een zeker logisch subject zegt, dat het een voorstelling is, zegt men nog iets meer betreffende dit subject dan alleen maar dat het een bewustzijnstoestand is. Onder « *logisch subject* » versta ik om 't even wat waarover men iets zegt of waarover men zich iets voorstelt.

§ 8. — In de hedendaagse wijsbegeerte en psychologie zijn een aantal theorieën over bewustzijnstoestanden in zwang die in hoge mate van mijn eigen standpunt afwijken. Als voorbeelden van dergelijke theorieën noem ik het behaviourisme en daarnaast de leer die Gilbert Ryle verde-

dig in *The Concept of Mind*, 1949, en de leer van Charles Stevenson in *Ethics and Language*, 1944. Al deze denkwijzen dragen een min of meer materialistischen stempel, ofschoon hare aanhangers zulks zouden betwisten. Wie hetgeen in het volgende zal aangevoerd worden wil verstaan, zou wel doen alle dergelijke theorieën buiten beschouwing te laten en terug te keren b.v. tot Descartes. Mijn opvatting over de natuur der bewustzijnstoestanden stemt in hoofdzaak met de zijne overeen, ondanks zekere afwijkingen. Het zal volstaan hier een dier afwijkingen te vermelden. Het begrip *bewustzijnstoestand* zoals Descartes het opvat is van zodanigen aard, dat in dit begrip zelf gedacht wordt dat een bewustzijnstoestand een toestand is van een zeker iets, hetwelk zich in dezen toestand bevindt. Het woord «toestand» wordt hier in den aller-ruimsten zin gebruikt, zodat ook een of andere werkzaamheid door een zeker wezen uitgeoefend als een toestand van dit wezen kan bestempeld worden (vgl. met § 6). Op grond van den door Descartes in het begrip *bewustzijnstoestand* gedachten inhoud is het op zijn standpunt ongerijmd het voorhanden zijn van een bewustzijnstoestand aan te nemen waarvan gelden zou, dat er niets bestaat waarvan hij een toestand is. Op mijn standpunt is het niet ongerijmd dit aan te nemen, omdat ik mij datgene wat ik onder het woord «bewustzijnstoestand» wens te verstaan, niet voorstel als zijnde een toestand van een zeker iets. Het is integendeel zelfs ongerijmd het bestaan van een bewustzijnstoestand in mijn zin van dit woord aan te nemen die een toestand van een zeker iets wezen zou in den zin waarvan Descartes van een toestand van een zeker iets spreken zou. Indien er niettemin aan iederen bewustzijnstoestand een zeker iets beantwoorden moest dat drager of bezitter van dezen bewustzijnstoestand is, dan zou de betrekking tussen dit iets en den bewustzijnstoestand lossen, minder intiem wezen moeten dan de betrekking waarin zij tot elkander zouden moeten staan opdat men in den zin van Descartes zou kunnen zeggen, dat de bewustzijnstoestand een toestand van dit iets is.

§ 9. — Ik hoop het door mijne in §§ 6-8 uiteengezette opmerkingen voldoende duidelijk gemaakt te hebben wat ik met «bewustzijnstoestand» bedoel en welke derhalve de onveranderlijke betekenis is die ik in den in § 3 beschouwden volzin steeds aan het woord «bewustzijnstoestand» zal toekennen.

Uitvoeriger beschouwingen over de natuur van de dingen die ik met de benaming «bewustzijnstoestanden» bestempel vindt men in het voorwoord en in §§ 55 en 56 in mijn werk *Beskaffenhet och innehall av ett medvetande* (vertaling van den titel: Geaardheid en inhoud van een bewustzijnstoestand), Acta Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis, Band 43, Uppsala 1960.

§ 10. — Nu vestig ik mijne aandacht op de woorden « de ruimte » en « de tijd » in den in § 3 beschouwden volzin. De benamingen « de ruimte » en « de tijd » kunnen in verscheidene onderling verschillende betekenissen gebruikt worden. Onder de benaming « de ruimte » kan men b.v. *de ruimte zoals zij rechtstreeks waargenomen wordt* verstaan, of ook nog *de ruimte van het gezond verstand* of ook nog *de ruimte van de speciale relativiteitstheorie* of *van de algemene relativiteitstheorie*. Onder de benaming « de tijd » kan men b. v. *den tijd zoals hij rechtstreeks beleefd wordt* verstaan of ook nog *den tijd van het gezond verstand* of ook nog *den tijd van de speciale of van de algemene relativiteitstheorie*.

§ 11. — Laten wij een leerling beschouwen in de hoogste klasse van de wetenschappelijke afdeling van een atheneum in het jaar 1910, en wel een leerling die steeds een zeer hoog aantal punten in de wiskunde en in de natuurkunde behaalt, maar die niets afweet van niet-euklidische meetkunde of van de relativiteitstheorie. Ik kies het jaar 1910, omdat het weinig aannemelijk is dat zo een schitterend leerling heden ten dage niets afweten zou van niet-euklidische meetkunde of van de relativiteitstheorie. Welnu, datgene wat gedacht wordt in de voorstellingen welke onze leerling zich in 1910 van de ruimte en van den tijd vormde, is niets anders dan de ruimte en de tijd van het gezond verstand.

Ook datgene wat gedacht wordt in de voorstellingen die Newton zich vormde van wat hij « de absolute ruimte » en « de absolute tijd » noemde, valt samen met wat ik versta onder « de ruimte van het gezond verstand » en « de tijd van het gezond verstand ». Dit blijkt onder andere uit de volgende uitspraken van Newton (vertaling door H. E. Beth): « De absolute, ware en mathematische tijd verloopt, krachtens zijn eigen natuur en zonder betrekking tot iets uiterlijks, gelijkmatig, ... De absolute ruimte blijft, krachtens haar natuur en zonder betrekking tot iets uiterlijks, steeds zichzelf gelijk en onbewegelijk ... De absolute beweging is de verschuiving van een lichaam van een absolute plaats naar een absolute plaats, ... de stroom van den absoluten tijd kan niet veranderd worden ... zooals de rangschikking van de deelen van den tijd onveranderlijk is, zoo ook de rangschikking van de deelen der ruimte ». Deze vertaling van Newton's uitspraken vindt men op bladz. 34-38 van het volgende werk: *Newton's « Principia »* door Dr. H. J. E. Beth, Eerste deel, P. Noordhoff N. V., Groningen-Batavia, 1932. Wat in deze uitspraken gezegd wordt over de absolute ruimte en den absoluten tijd, is kenmerkend voor de ruimte en den tijd van het gezond verstand.

Kant zegt het volgende in de *Kritik der reinen Vernunft* (de cijfers der bladz. zijn die in de 2^e uitgave): « Man kann sich niemals eine Vorstellung davon machen, dass kein Raum sei, ob man sich gleich ganz wohl

denken kann, dass keine Gegenstände darin angetroffen werden (bladz. 38). Man kann [in Ansehung der Erscheinungen überhaupt] die Zeit selbst (sic) nicht aufheben, ob man zwar ganz wohl die Erscheinungen aus der Zeit wegnehmen kann (bladz. 46). Das eigenthümliche aber und von den Dingen Unabhängige, was Raum und Zeit an sich [zu] haben [scheinen, schrieb Leibnitz der Verworrenheit dieser Begriffe zu]» (bladz. 331-332, met door mij onbeduidend gewijzigde bewoordingen). Indien men hetgeen ik tussen rechte haken geplaatst heb weglaat, dan vormt hetgeen Kant in deze uitspraken verklaart een uitstekende karakteristiek van de ruimte en den tijd van het gezond verstand. Houdt men rekening met Kants leer van ruimte en tijd in haar geheel, dan blijkt echter dat hij met de uitdrukkingen « de ruimte » en « de tijd » vormen van ons aanschouwingsvermogen bedoelt en dus daarmede geheel iets anders bedoelt dan de absolute ruimte en de absolute tijd van Newton 't is te zeggen geheel iets anders dan de ruimte en den tijd van het gezond verstand.

Aan dit alles kan nog toegevoegd worden, dat oneindigheid gedacht wordt zowel in het begrip van de ruimte van het gezond verstand als in het begrip van den tijd van het gezond verstand.

§ 12. — Er bestaan ontelbaar vele bewustzijnstoestanden. Men kan mij vragen waarom ik dit geloof. Deze moeilijke vraag kan hier niet behandeld worden. Ik wil echter thans trachten aan te tonen dat wanneer men de uitdrukking « de ruimte » in de betekenis gebruikt waarin zij de ruimte van het gezond verstand aanduidt, de volzin « van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in de ruimte is » een ware bewering vertolkt. Deze volzin is een deel van den in § 3 beschouwden volzin. Om te kunnen bewijzen dat van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in de ruimte is, ben ik genoodzaakt om eerst enkele voorafgaande begrippen uiteen te zetten. Dit zal in § 13 geschieden.

§ 13. — Ik gebruik het woord « *ding* » in zijn allerruimste betekenis. Onder « ding » versta ik om 't even wat dat iets is, dat niet niets is. Een lichaam, een gebeurtenis, een feit zijn even zovele dingen. Inzonderheid is iedere bewustzijnstoestand een ding.

Zij *e* om 't even welke eigenschap en *a* om 't even welk ding. Wanneer ik zeg dat *e* een *innerlijke eigenschap* van het ding *a* is, dan bedoel ik hiermede dat het ding *a* de eigenschap *e* bezit en dat als *a* gegeven wordt, reeds alleenlijk hierdoor het bezit door *a* van de eigenschap *e* insgelijks gegeven wordt. De volgende voorwaarde is derhalve nodig en voldoende opdat *e* een innerlijke eigenschap van *a* wezen zou: het ding *a* bezit de eigenschap *e* en alleenlijk door een volledig onderzoek van het ding *a* op zichzelf, afgezien van al wat hetzelfde te buiten gaat, kan onmiddellijk

geconstateerd worden dat *a* de eigenschap *e* bezit. — Het woord « onmiddellijk » geeft hier te kennen, dat er sprake is van een constateren waartoe geen maken van gevolgtrekkingen vereist wordt.

Onder « *uiterlijke eigenschap van een ding* » versta ik een eigenschap welke aan het ding toekomt, maar er geen innerlijke eigenschap van is.

De eigenschap een bewustzijnstoestand te zijn is een innerlijke eigenschap van iederen bewustzijnstoestand.

Onder « *geaardheid* » eens dings versta ik een eigenschap van het ding welke correct en volledig al wat het ding is aangeeft, en niets meer dan dat aangeeft. Onder « *al wat het ding is* » versta ik al wat het ding op zich zelf is, afgezien van al wat hetzelfde te buiten gaat.

De geaardheid van een ding is een innerlijke eigenschap van dit ding en sluit elke andere innerlijke eigenschap van het ding in.

§ 14. — *In §§ 14-17 wordt steeds de uitdrukking “de ruimte” in de betekenis gebruikt in dewelke zij de ruimte van het gezond verstand aanduidt.*

In de onderhavige § 14 wil ik trachten aan te tonen dat uitgebreidheid nooit een innerlijke eigenschap van een bewustzijnstoestand wezen kan.

Laat mij een gegeven bewustzijnstoestand beschouwen, om 't even welken. Wanneer ik zijne geaardheid wil uitvorsen en mij daartoe beperk, is ten aanzien van de eigenschap uitgebreidheid slechts de vraag relevant, in hoeverre de gegeven bewustzijnstoestand een voorstelling van iets als zijnde uitgebreid is, terwijl de vraag in hoeverre deze bewustzijnstoestand zelf uitgebreid is, irrelevant is. De gegeven bewustzijnstoestand kan heel wel een zich voorstellen dat iets uitgebreid is behelzen, zonder dat hij daarom zelf uitgebreid hoeve te wezen. Al wat gevoeld wordt of voorgesteld wordt of begeerd wordt en wat dies meer in den gegeven bewustzijnstoestand, kan heel wel in denzelven gevoeld worden, voorgesteld worden, begeerd worden en wat dies meer, zonder dat hij om ter wille daarvan uitgebreid hoeve te wezen. De gegeven bewustzijnstoestand kan derhalve heel wel de geaardheid hebben die hij werkelijk bezit, zonder dat hij om dies wille uitgebreid hoeve te wezen. Zijne geaardheid sluit derhalve de eigenschap uitgebreidheid niet in. Deze eigenschap kan dus (§ 13) geen innerlijke eigenschap van den gegeven bewustzijnstoestand wezen.

§ 15. — Het is onmiddellijk klaarblijkelijk dat, indien een ding uitgebreid is, de eigenschap uitgebreidheid dan steeds een innerlijke eigenschap van dit ding wezen moet. Was dus een bewustzijnstoestand uitgebreid, dan zou uitgebreidheid een innerlijke eigenschap ervan moeten wezen. Maar wij hebben in § 14 gevonden, dat uitgebreidheid geen innerlijke eigenschap van een bewustzijnstoestand wezen kan. Het is dien-

tengevolge onmogelijk dat een bewustzijnstoestand uitgebreid wezen zou. Dus: van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet uitgebreid is.

§§ 14-15 hier bevatten ongeveer hetzelfde als §§ 76-78 in *Beskaffenhets och innehåll av ett medvetande*.

§ 16. — Stel dat een zekere bewustzijnstoestand, laat ik hem “*m*” noemen, in de ruimte is. Dan geldt noodzakelijkerwijze het volgende: *m* is niet uitgebreid (§ 15). *m* kan derhalve geen uitgebreid deel van de ruimte innemen. Aangezien *m* ondanks dit toch in de ruimte is, moet *m* zich in een zeker punt van de ruimte bevinden, en wel op zodanige wijze, dat *m* in zijn geheel in dit punt aanwezig is, dat er voor *m* in zijn geheel in dit punt plaats is.

Stel dat *P* een zeker vast punt in de ruimte is. Ik neem nu een stukje krijt. Als ik mij slordig uitdruk, kan ik heel wel zegen: laat ik het stukje krijt in *P* plaatsen. Ik bedoel dan dat ik aan het stukje krijt een zodanigen stand geven wil, dat het punt *P* door het krijt omsloten worde. Wanneer het stukje krijt zo een stand bereikt heeft en zich dus, slordig uitgedrukt, in *P* bevindt, kan men echter geenszins zeggen dat er voor het stukje krijt in zijn geheel plaats is in het punt *P*, aangezien het een uitgebreid deel der ruimte in beslag neemt. Maar de bewustzijnstoestand *m* moet in zijn geheel in een zeker punt plaats kunnen vinden, aangezien hij niet uitgebreid is.

Men kan nu door twee verschillende redeneringen, die elk afzonderlijk volstaan, aantonen dat het onmogelijk is dat *m* zich in een zeker punt van de ruimte bevinden zou en in zijn geheel in dit punt zou aanwezig zijn. Deze twee redeneringen duid ik aan door de Romeinse cijfers “I” en “II”.

I. Moest *m* zich in een zeker punt van de ruimte bevinden en in zijn geheel in dit punt aanwezig zijn, zou *m* de eigenschap *puntvormigheid* bezitten. Indien een ding puntvormig is, dan moet echter puntvormigheid noodzakelijkerwijze een innerlijke eigenschap van dit ding zijn. Dit is even klaarblijkelijk als de analoge bewering die ik in § 15 uitgesproken heb, te weten: indien een ding uitgebreid is, dan moet de eigenschap uitgebreidheid steeds een innerlijke eigenschap van dit ding wezen. Dus, moest *m* de eigenschap puntvormigheid bezitten, dan ware dit een innerlijke eigenschap van *m*. Dit laatste is echter onmogelijk om redenen die volkomen analoog zijn met die welke in § 14 aangevoerd werden om aan te tonen dat uitgebreidheid nooit een innerlijke eigenschap van een bewustzijnstoestand wezen kan. Het is derhalve onmogelijk dat *m* zich in een zeker punt van de ruimte bevinden zou en in zijn geheel in dit punt zou aanwezig zijn.

II (zie fig. 1). Stel dat *A* een vast punt in de ruimte is, dat *X* een ding is en dat *X* zich in het punt *A* bevindt, en wel op zodanige wijze, dat *X*

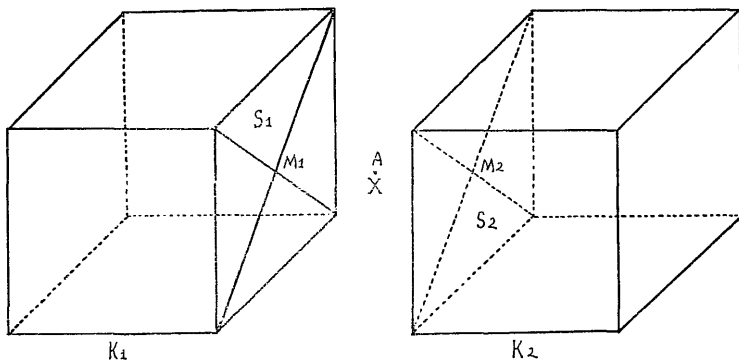

Fig. 1.

in zijn geheel in dit punt aanwezig is. Het kan dan niet ongerijmd wezen tevens ook nog het volgende aan te nemen. K_1 en K_2 zijn twee volstrekt vaste en ondoordringbare stoffelijke lichamen, K_1 en K_2 zijn twee even grote kubussen, hunne zijvlakken zijn volmaakt platte vlakken, zonder oneffenheden of onderbrekingen. S_1 is een zijvlak van K_1 , S_2 is een zijvlak van K_2 , S_1 en S_2 zijn even grote vierkanten, M_1 is het snijpunt van de diagonalen van S_1 , M_2 dat van de diagonalen van S_2 . K_1 en K_2 bevinden zich op enigen afstand van elkander en A ligt in de tussenruimte tussen K_1 en K_2 . De zijvlakken S_1 en S_2 zijn naar elkaar toe gekeerd en zijn dus beide naar A toe gekeerd. Op een gegeven ogenblik komen K_1 en K_2 in beweging en verplaatsen zich tot S_1 en S_2 juist samenvallen en wel in een zodanigen stand, dat M_1 en M_2 met elkaar en ook met A samenvallen. Wanneer deze eindstand van K_1 en K_2 bereikt is, moet blijkbaar het ding X dat zich in A bevindt, zich tussen de twee kubussen bevinden. Maar dit is ongerijmd. Tussen de twee kubussen is er hoegenaamd niets, aangezien zij elkander aanraken, zodat hunne zijvlakken S_1 en S_2 exact samenvallen zonder enige tussenruimte over te laten, en het is onmogelijk dat X in een van de kubussen zou binnendringen, aangezien zij ondoordringbaar zijn. Het ding X , dat zich tussen de twee kubussen zou moeten bevinden, kan dus niet een zeker *iets* zijn. X is hoegenaamd niets. Maar X werd ondersteld een ding te zijn. Uit deze tegenstrijdigheid vloeit voort dat het onmogelijk is dat een ding zich in een punt van de ruimte bevinden zou, en wel op zodanige wijze dat het in zijn geheel in dit punt aanwezig is. — Brengt men hiertegen in, dat mijn redenering tot de slotsom leidt dat het vierkant S_1 niet een zeker iets

wezen kan en dat hetzelfde gelden moet van het vierkant S_2 en van de punten M_1 en M_2 , dan antwoord ik dat zulks helemaal juist is. Alle uitspraken over S_1 , S_2 , M_1 en M_2 zijn eigenlijk uitspraken over de kubussen, slechts deze zijn *iets*. Wij vinden dus dat het onmogelijk is dat een ding zich in een punt der ruimte bevinden zou, en wel op zodanige wijze dat het in zijn geheel in dit punt aanwezig is. Dientengevolge kan de bewustzijnstoestand m , die een ding is (§ 13), zich niet in een zeker punt der ruimte bevinden en in zijn geheel in dit punt aanwezig zijn. — De grondgedachte van de redenering II kan ook uitgedrukt worden zonder dat men zijn toevlucht neme tot twee kubussen, aldus : een punt is slechts een grens en heeft geen eigen bestaan ; derhalve is het ongerijmd aan te nemen dat X , dat een ding is, dus een zeker *iets* is, zich in een zeker punt bevinden zou en in zijn geheel in dit punt zou aanwezig zijn. — Tot hier de redenering II.

Wij vonden hierboven dat indien de bewustzijnstoestand m in de ruimte is, hij zich in een zeker punt van de ruimte bevinden moet en in zijn geheel in dit punt moet aanwezig zijn. De onmogelijkheid van dit laatste blijkt zowel uit de redenering I als uit de redenering II. Dus is het volgende niet het geval : de bewustzijnstoestand m is in de ruimte. Maar m was om 't even welke bewustzijnstoestand. Van iederen bewustzijnstoestand geldt dus, dat hij niet in de ruimte is. Dit is de stelling nopens welke ik in § 12 verklaard heb ze te willen bewijzen.

§ 17. — Het in § 16 uiteengezette betoog maakt er aanspraak op een bewijs te vormen van de stelling : van iederen bewustzijnstoestand geldt dat hij niet in de ruimte is ; deze stelling noem ik " q ". Dit bewijs berust op de volgende praemisse, die ik " p " noemen wil : indien een bewustzijnstoestand in de ruimte is, dan geldt van dezen bewustzijnstoestand ofwel dat hij uitgebreid is, ofwel dat hij zich in een zeker punt van de ruimte bevindt en in zijn geheel in dit punt aanwezig is. In § 16 heb ik deze praemisse als onmiddellijk klaarlijk beschouwd. Is deze klaarlijkheid inderdaad voorhanden, dan vormt het betoog in § 16 een behoorlijk bewijs van de stelling q . Ik moet echter toegeven dat de praemisse p niet zo klaarlijk is als in § 16 verondersteld wordt. Men kan zich b. v. de volgende situatie, die ik " s " noem, voorstellen : een gegeven bewustzijnstoestand neemt zonder uitgebreid te zijn een eindig aantal van elkander gescheiden punten in de ruimte in. Komt er zo een situatie voor, dan is de gegeven bewustzijnstoestand voorzeker in de ruimte en dan is de praemisse p vals. Op het eerste gezicht valt niet in te zien waarom een situatie zoals s niet zou kunnen voorkomen en dus ook niet waarom p niet vals zou kunnen wezen. Ik wil thans trachten de onmogelijkheid van een situatie zoals s aan te tonen.

Stel dat m een bewustzijnstoestand is en drie en slechts drie van el-
kander gescheiden punten, in de ruimte inneemt. Zij A_1 , A_2 en A_3 deze
punten. Dan geldt het volgende van drie dingen, laat ik ze " a_1 ", " a_2 "
en " a_3 " noemen: a_1 bevindt zich in A_1 en is in zijn geheel in A_1 aanwezig,
 a_2 bevindt zich in A_2 en is in zijn geheel in A_2 aanwezig, a_3 bevindt zich
in A_3 en is in zijn geheel in A_3 aanwezig, a_1 , a_2 en a_3 zijn bestanddelen
van m . De onmogelijkheid dezer situatie, die ik " s_3 " noemen wil, kan
aangetoond worden door middel van twee redeneringen, die elk afzonder-
lijk volstaan en die ik door "I" en "II" aanduid.

I. Elk der dingen a_1 , a_2 en a_3 bezit de eigenschap puntvormigheid,
die een innerlijke eigenschap van ieder zijn moet (zie I in § 16). m be-
zit de eigenschap (a_1 dat de eigenschap puntvormigheid bezit in te slui-
ten). Het is helemaal geen uitgemaakte zaak dat deze eigenschap van
 m een innerlijke eigenschap van m hoeft te wezen. Maar uit het bezit
door m van deze eigenschap en uit de omstandigheid dat puntvormig-
heid een innerlijke eigenschap van a_1 is, vloeit voort dat m een innerlijke
eigenschap bezitten moet welke op een of andere manier opgebouwd is
door middel van de eigenschap (a_1 te zijn en tevens de eigenschap punt-
vormigheid te bezitten). Men kan echter aantonen dat een eigenschap
welke opgebouwd is door middel van de eigenschap (a_1 te zijn en tevens
de eigenschap puntvormigheid te bezitten) geen innerlijke eigenschap van
 m wezen kan, door middel eener redenering met dezelfde grondgedachte
als de redenering in § 14. Wij komen derhalve tot een tegenstrijdigheid.
Analoge tegenstrijdigheden doen zich voor ten aanzien van a_2 en a_3 . Hier-
uit blijkt de onmogelijkheid van de situatie s_3 . Deze redenering is van
hetzelfde type als de redenering I in § 16. — Betreffende een eventuele
innerlijke eigenschap van m welke opgebouwd is door middel van de ei-
genschap (a_1 te zijn en tevens de eigenschap puntvormigheid te bezit-
ten), kan men vergelijken met § 239*3 in mijn werk *Beskaffenhet och inne-
hall av ett medvetande*.

II. Volgens de redenering II in § 16 is het ongerijmd aan te nemen dat
een zeker ding zich in een zeker punt in de ruimte bevinden zou en in zijn
geheel in dit punt zou aanwezig zijn. Hieruit volgt onmiddellijk de onmo-
gelijkheid van de situatie s_3 .

Onze hier gemaakte redeneringen I en II kunnen mutatis mutandis
herhaald worden na substitutie van een willekeurig eindig aantal geschei-
den punten in plaats van de drie punten A_1 , A_2 en A_3 . Hieruit volgt
de onmogelijkheid eener situatie zoals s .

Aan de hand van wat de wiskunde ons leert over puntverzamelingen
kunnen wij nog andere meer ingewikkelde situaties dan s bedenken, waar-
van het optreden insgelijks de valsheid van p zou ten gevolge hebben.

Om het in § 16 uiteengezette betoog tot een volledig bewijs van de stelling q te maken, zou men ook nog moeten bewijzen dat geen enkele dezer andere hier bedoelde situaties zich voordoen kan. Ik ben niet bij machte een dergelijk bewijs op te bouwen, maar voel er mij niettemin van overtuigd dat men met betrekking tot ieder dezer andere situaties redenen zou kunnen vinden waaruit hare onmogelijkheid blijken zou en die min of meer analoog wezen zouden met de in §§ 16 & 17 aangevoerde redenen.

§ 18. — In § 16 heb ik het volgende gezegd: van iederen bewustzijns-toestand geldt, dat hij niet in de ruimte is. Wanneer ik dit gezegd heb en in de redeneringen die ik in §§ 14-17 gemaakt heb om deze bewering te verdedigen, heb ik steeds de uitdrukking “de ruimte” gebruikt in de betekenis waarin zij de ruimte van het gezond verstand aanduidt (§ 14). Er zijn andere betekenissen dezer uitdrukking die evenwel in voldoende mate verwant zijn met de in het bovenstaande vooronderstelde betekenis opdat het volgende het geval wezen zou: door herhaling mijner in het voorgaande (in §§ 14-17) gemaakte redeneringen kan bewezen worden, dat van iederen bewustzijns-toestand geldt, dat hij ook niet in de ruimte is in een dezer andere betekenissen der uitdrukking “de ruimte”. Een beweegreden om de woorden “de ruimte” in een dezer andere betekenissen te gebruiken zou b. v. kunnen bestaan in den wens om *Newton's* begrip van een absolute ruimte te vermijden. Dit begrip werd reeds vóór de relativiteitstheorie scherp gecritiseerd.

§ 19 — De door mij gehuldigde mening als zou van iederen bewustzijns-toestand gelden, dat hij niet in de ruimte is (zie §§ 16-18), druist wel enigszins in tegen het gezond verstand, maar een bijzonder scherpe tegenstelling tussen deze mening en het gezond verstand is toch niet voorhanden.

Bij vele gelegenheden worden in de filosofische literatuur, vooral in de oudere literatuur, denkbeelden verkondigd waarmede hetgeen ik in §§ 14-18 aangevoerd heb een hoge mate van gelijkenis vertoont. Zo b. v. zegt *Ludwig Bussé* het volgende, in *Geist und Körper. Seele und Leib*, bladz. 45, Zweite Aufl., Leipzig 1913, Verlag von Felix Meiner: “Gedanken, Gefühle, Empfindungen haben weder räumliche Grösse noch räumliche Gestalt, sie haben keinen Ort in Raum und zwischen ihnen bestehen keine räumlichen Beziehungen; sie sind weder nebeneinander noch über-unter- oder hinter einander, sie verbreiten sich nicht über Flächen und haften nicht an Flächen, und so können sie denn auch nicht im oder am Gehirn oder einem Teil desselben, können sie nicht eine Bestimmtheit, ein Zustand desselben sein”.

§ 20. — De onderhavige § 20 is aan het identiteitsbegrip gewijd. Wat daarover zal aangevoerd worden is onontbeerlijk voor de behandeling van de vraag of de volzin “van iederen bewustzijns-toestand geldt, dat

hij niet in den tijd is" een ware bewering vertolkt. Wij zullen eerlang tot de behandeling dezer vraag overgaan.

Volgens het gezond verstand is het mogelijk dat het volgende gelden zou van een zeker ding, laat ik het "a" noemen, en van een zeker ding, laat ik het "b" noemen: *a* is een ander ding dan *b* of, wat op hetzelfde neerkomt, *b* is een ander ding dan *a*, maar *a* en *b* zijn niettemin volkomen aan elkander gelijk. Zo b. v. zou het volgens het gezond verstand heel wel kunnen gebeuren dat een muntstuk van een frank volkomen gelijk is aan een ander muntstuk van een frank. In een dergelijk geval ware het volgens het taalgebruik toegelaten te zeggen, dat de twee muntstukken identisch zijn. Maar zij zouden niet numeriek-identisch zijn. Wanneer ik zeg dat een zeker ding, laat ik het "a" noemen, *numeriek-identisch* is met een zeker ding, laat ik het "b" noemen, dan bedoel ik hiermede dat *a* hetzelfde ding is als *b*, zodat *a* heel eenvoudig het ding *b* is en *b* heel eenvoudig het ding *a* is. Twee dingen zijn *numeriek-onderscheiden* indien en slechts indien zij niet numeriek-identisch zijn.

Uit het bovenstaande blijkt dat het volgens het gezond verstand mogelijk is dat twee numeriek-onderscheiden dingen volkomen aan elkander gelijk zouden wezen. Naar mijne mening is het echter ongerijmd een dergelijken staat van zaken aan te nemen. In de onderhavige verhandeling zal nochtans geen nadruk gelegd worden op deze door mij gehuldigde zienswijze.

§ 21. — In §§ 21-34 zal de uitdrukking "de tijd" steeds in de betekenis gebruikt worden waarin zij den tijd van het gezond verstand aanduidt.

Een proces in den tijd neemt een zekere tijdruimte in beslag en bezit derhalve de eigenschap uitgestrektheid in den tijd.

Laten wij een diamant beschouwen die gedurende een zekeren tijd bestaat, stel van af het tijdstip *t*₁, tot het tijdstip *t*₂, maar die gedurende dien tijd generlei verandering ondergaat. Volgens het gezond verstand geldt dan het volgende van ieder tijdstip horende tot het tijdsinterval *t*₁ *t*₂: de diamant bestaat op dit tijdstip en is in zijn geheel op dit tijdstip voorhanden. En de diamant die aldus op een gegeven tijdstip horende tot het tijdsinterval *t*₁ *t*₂ voorhanden is, is numeriek-identisch met den diamant die op om 't even welk ander tijdstip horende tot dit interval voorhanden is. In geval deze beschouwingswijze van het gezond verstand juist is, bezit de diamant geen uitgestrektheid in den tijd. Wel is waar blijft hij voortduren in den tijd, maar dat is geheel wat anders. Het onafgebroken voorhanden zijn van den diamant gedurende het gehele tijdsinterval *t*₁ *t*₂ vormt daarentegen een ding met uitgestrektheid in den tijd. Dit ding neemt de gehele tijdsruimte vanaf *t*₁ tot *t*₂ in beslag en kan als een proces in den tijd in ruimeren zin bestempeld worden.

§ 22. — I Z a r S e g e l b e r g, hoogleraar te Gothenburg, zegt het volgende op bladz. 127 van zijn werk *Studier över medvetandet och jagidén* (vertaling van den titel: *Studiën over het bewustzijn en het idee van het ik*), Stockholm 1953 (ik vertaal uit het Zweeds): “Een stoel b. v. wordt opgevat als zijnde in zijn geheel voorhanden op elk oogenblik waarop hij bestaat. Het is totaal vreemd aan het gezond verstand zich den stoel voor te stellen als een voorwerp met uitgestrektheid in den tijd, van hetwelk op elk oogenblik slechts een tijdsdeel voorhanden wezen zou”. Wat S e g e l b e r g hier zegt over de zienswijze van het gezond verstand, is volkomen juist. In § 21 heb ik aan het gezond verstand deze zelfde zienswijze toegeschreven, met het enig verschil dat ik een diamant in plaats van een stoel als voorbeeld genomen heb.

§ 23. — In de onderhavige § 23 wil ik trachten aan te tonen dat uitgestrektheid in den tijd nooit een innerlijke eigenschap van een bewustzijnstoestand wezen kan.

Laat mij een gegeven bewustzijnstoestand beschouwen, om 't even welken. Wanneer ik zijne geaardheid wil uitvorsen en mij daartoe beperk, is ten aanzien van den tijd slechts de vraag relevant, in hoeverre de gegeven bewustzijnstoestand een voorstelling van tijd behelst of een zich voorstellen dat iets op tijd betrekking heeft behelst, terwijl de vraag of er werkelijk hetzij tijd hetzij iets dat op tijd betrekking heeft bestaat, irrelevant is. De gegeven bewustzijnstoestand kan heel wel een voorstelling van tijd behelzen of een zich voorstellen dat iets op tijd betrekking heeft behelzen, zonder dat er om dies wille werkelijk tijd of iets dat op tijd betrekking heeft hoeve te bestaan. Al wat gevoeld wordt of voorgesteld wordt of begeerd wordt en wat dies meer in den gegeven bewustzijnstoestand, kan heel wel in denzelfden gevoeld worden, voorgesteld worden, begeerd worden en wat dies meer, zonder dat er om dies wille werkelijk tijd of iets dat op tijd betrekking heeft hoeve te bestaan. De gegeven bewustzijnstoestand kan derhalve heel wel de geaardheid hebben die hij werkelijk bezit, zonder dat er om dies wille werkelijk tijd of iets dat op tijd betrekking heeft hoeve te bestaan. De gegeven bewustzijnstoestand kan derhalve heel wel de geaardheid hebben die hij werkelijk bezit, zonder dat hij om dies wille een proces in den tijd hoeve te wezen of hoe dan ook uitgestrektheid in den tijd hoeve te bezitten. Zijne geaardheid sluit dienvolgens de eigenschap uitgestrektheid in den tijd niet in. Deze eigenschap kan bijgevolg (§ 13) geen innerlijke eigenschap van den gegeven bewustzijnstoestand zijn. — Deze redenering is blijkbaar analoog met de in § 14 gevoerde redenering.

§ 24. — Het is onmiddellijk klaarblijkelijk dat, indien een ding uitgestrektheid in den tijd bezit, uitgestrektheid in den tijd dan steeds een

innerlijke eigenschap van dit ding wezen moet. Bezat dus een bewustzijnstoestand uitgestrektheid in den tijd, dan zou uitgestrektheid in den tijd een innerlijke eigenschap ervan moeten wezen. Maar uitgestrektheid in den tijd kan nooit een innerlijke eigenschap van een bewustzijnstoestand wezen (§ 23). Een bewustzijnstoestand kan derhalve geen uitgestrektheid in den tijd bezitten. Dus: van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij geen uitgestrektheid in den tijd bezit. — Deze redenering is analoog met die in § 15.

§ 25. — Stel dat m een willekeurig gekozen bewustzijnstoestand is. Dan geldt noodzakelijkerwijze het volgende: m bezit geen uitgestrektheid in den tijd (§ 24). m kan derhalve geen proces zijn dat een zekere tijdruimte in beslag neemt (zie § 21). Er kan hoegenaamd geen tijdsinterval met een zekere lengte bestaan, waarvan gelden zou dat m dit gehele interval in beslag neemt. Dit alles vormt echter blijkbaar geen beletsel voor de geldigheid van de volgende veronderstelling, die wij “de veronderstelling H ” noemen willen: m is op een zeker tijdstip voorhanden, en wel op zodanige wijze dat de bewustzijnstoestand m in zijn geheel op dit tijdstip voorhanden is, dat m in zijn geheel in dit tijdstip besloten ligt, dat er voor m in zijn geheel op dit tijdstip plaats is. Integendeel, indien H van den bewustzijnstoestand m geldt, dan vloeit daar juist uit voort dat m geen uitgestrektheid in den tijd bezit. Indien H van m geldt, dan vloeit daar anderdeels uit voort dat m in den tijd is, niettegenstaande het gemis door m van uitgestrektheid in den tijd.

Uit bovenstaande blijkt dat wij, om te kunnen bewijzen dat de bewustzijnstoestand m niet in den tijd kan zijn, zouden moeten kunnen bewijzen dat de veronderstelling H niet van m gelden kan. Welnu, indien H van m geldt, dan moet m blijkbaar een eigenschap bezitten die wij “*tijdstipimmanentie*” noemen kunnen en die beantwoordt aan de eigenschap puntvormigheid in I in § 16, maar op tijd betrekking heeft. Uit de bespiegelingen waartoe wij thans willen overgaan zal echter blijken, dat men niet over de eigenschap tijdstipimmanentie redeneren kan zoals wij in I in § 16 over puntvormigheid geredeneerd hebben en dat de onhoudbaarheid van de veronderstelling H niet kan aangetoond worden door te redeneren zoals wij het in I of in II in § 16 gedaan hebben om de onhoudbaarheid te bewijzen van de aldaar beschouwde analoge veronderstelling ten aanzien van de ruimte.

§ 26. — Stel het volgende (zie fig. 2). A , B , C , $A1$ en $B1$ zijn vijf onveranderlijke, onbeweeglijke bolvormige stoffelijke lichamen. De middelpunten van A , B en C vormen een gelijkzijdigen driehoek. De lichamen A en $A1$ zijn volkomen aan elkander gelijk, evenzo B en $B1$. De afstand AB is gelijk aan den afstand $A1 B1$. $C1$ is een onveranderlijk

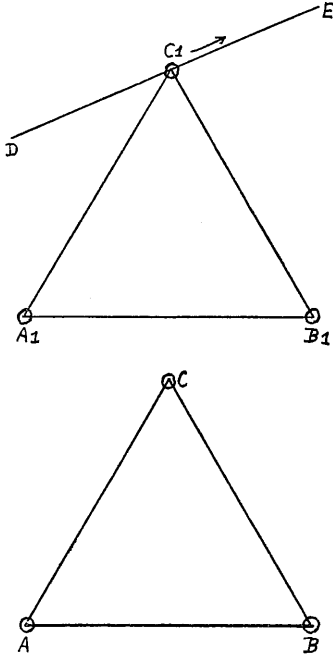

Fig. 2.

bolvormig stoffelijk lichaam, volkomen gelijk aan het lichaam C . DE is een rechte. Het middelpunt van C_1 beweegt zich eenparig langs de rechte DE . Op een zeker tijdstip, dat ik " t " noem, is de afstand $A_1 C_1$ gelijk aan AC en is tevens de afstand $B_1 C_1$ gelijk aan BC . Ten tijde t vormen derhalve de middelpunten van A_1 , B_1 en C_1 een gelijkzijdigen driehoek congruent met den driehoek gevormd door de middelpunten van A , B en C . Wanneer ik in wat volgt spreek van den driehoek ABC of van den driehoek $A_1 B_1 C_1$ of kortweg van ABC of $A_1 B_1 C_1$, dan versta ik daaronder twee dingen waarvan de bolvormige lichamen A , B en C of A_1 , B_1 en C_1 deel uitmaken en die derhalve drie afmetingen hebben. Het ding $A_1 B_1 C_1$ is ten tijde t volkomen gelijk aan het ding ABC , ofschoon deze twee dingen numeriek-onderscheiden zijn. Volgens het gezond verstand is het niet ongerijmd zoiets aan te nemen (§ 20), en dat is wat ik hier wens te doen. Volgens het gezond verstand zal verder het volgende het geval wezen: de gelijkzijdige driehoek ABC blijft voortduren in den tijd juist zoals de diamant in § 21 en alles wat voor 't overige in § 21 over den diamant gezegd werd geldt hier evengoed van den gelijkzijdigen drie-

hoek ABC . De lichamen $A1$, $B1$ en $C1$ vormen blijkbaar slechts ten tijde t een gelijkzijdigen driehoek. Vóór het tijdstip t vormen zij nog geen gelijkzijdigen driehoek en daarna vormen zij er geen meer. Daarom wil ik aannemen dat het ding $A1 B1 C1$ ten tijde t niet hetzelfde ding is als het ding $A1 B1 C1$ daarvóór of daarna. Deze veronderstelling druist wellicht enigszins tegen het gezond verstand in, dat meer geneigd is om zich voor te stellen dat $A1 B1 C1$ hetzelfde ding blijft, maar verandert. Op het hier ingenomen standpunt is dus de gelijkzijdige driehoek $A1 B1 C1$ een *momentaan* ding, terwijl de gelijkzijdige driehoek ABC zulks niet is, aangezien hij blijft voortduren in den tijd. De gelijkzijdige driehoek $A1 B1 C1$ is in zijn geheel op het tijdstip t voorhanden, ligt in zijn geheel in dit tijdstip besloten en bezit derhalve de eigenschap tijdstipimmanentie, evenals m volgens H in § 25. De gelijkzijdige driehoek ABC is in zijn geheel voorhanden op elk tijdstip waarop hij bestaat en ligt telkens in zijn geheel in dit tijdstip besloten, net als de diamant in § 21. Hij bezit dus de eigenschap tijdstipimmanentie op elk tijdstip waarop hij bestaat. Geen der twee dingen ABC en $A1 B1 C1$ bezit uitgestrektheid in den tijd. Ook in dit opzicht stemmen zij overeen met den diamant in § 21.

Wij hebben gezien dat de gelijkzijdige driehoek $A1 B1 C1$ de eigenschap bezit momentaan te zijn. Was dit een innerlijke eigenschap van den driehoek, dan zou zij door zijne geaardheid ingesloten worden (§ 13). Maar deze driehoek is volkomen gelijk aan ABC . De twee driehoeken hebben dus dezelfde geaardheid. Dus: werd de eigenschap momentaan te zijn door de geaardheid van den gelijkzijdigen driehoek $A1 B1 C1$ ingesloten, dan zou zij ook door de geaardheid van ABC ingesloten worden en zou zij derhalve aan ABC toekomen. Maar ABC is niet momentaan. Dus: de eigenschap momentaan te zijn is geen innerlijke eigenschap van den gelijkzijdigen driehoek $A1 B1 C1$ en is derhalve een uiterlijke eigenschap van dezen driehoek. Nu kan men niet op dezelfde manier aantonen dat de eigenschap tijdstipimmanentie insgelijks een uiterlijke eigenschap van den gelijkzijdigen driehoek $A1 B1 C1$ is, want deze eigenschap komt ook aan ABC toe. Maar de omstandigheid dat de eigenschap momentaan te zijn een uiterlijke eigenschap is van den gelijkzijdigen driehoek $A1$, $B1$, $C1$, wekt toch een vermoeden op dat ook de eigenschap tijdstipimmanentie een uiterlijke eigenschap van dezen driehoek zou kunnen zijn. De juistheid van dit vermoeden kan als volgt aangetoond worden. De eigenschap tijdstipimmanentie heeft betrekking op tijd, anders zou zij niet kunnen toekomen aan het ding gevormd door den gelijkzijdigen driehoek $A1$, $B1$, $C1$ of aan het ding ABC , aangezien elk dezer twee dingen drie afmetingen heeft. Indien er geen tijd bestond en ook niets dat op tijd betrekking heeft, dan zou geen enkel ding de eigenschap tijdstipim-

manentie kunnen bezitten. Maar zowel van het ding dat gevormd wordt door den gelijkzijdigen driehoek $A_1 B_1 C_1$ als van het ding ABC geldt het volgende: wanneer men een volledig onderzoek uitvoert van dit ding op zich zelf, afgezien van al wat hetzelfde te buiten gaat, kan men nooit alleenlijk door dit onderzoek een verwijzing naar tijd aantreffen, men komt daarbij nooit buiten de sfeer van de ruimte. Door een dergelijk onderzoek kan men derhalve nooit onmiddellijk constateren, dat de ene of de andere van de gelijkzijdige driehoeken ABC of $A_1 B_1 C_1$ de eigenschap tijdstipimmanentie bezit (voor "onmiddellijk" zie § 13). Tijdstipimmanentie is dientengevolge een uiterlijke eigenschap van ieder van de twee gelijkzijdige driehoeken (§ 13).

§ 27. — Wij hebben in § 25 gezien dat indien de veronderstelling H van den bewustzijnstoestand m geldt, deze de eigenschap tijdstipimmanentie bezitten moet. Het lijkt thans mogelijk dat H van m gelden zou en m dus de eigenschap tijdstipimmanentie bezitten zou, maar dat tijdstipimmanentie een uiterlijke eigenschap van m wezen zou, op dezelfde manier als zij een uiterlijke eigenschap van ieder van de twee gelijkzijdige driehoeken in § 26 is. Het is geenszins klaarblijkelijk dat in geval H van m geldt, tijdstipimmanentie een innerlijke eigenschap van m wezen moet. Men kan dus niet over de eigenschap tijdstipimmanentie redeneren zoals wij in I in § 16 over puntvormigheid geredeneerd hebben.

In § 26 is ieder van de twee gelijkzijdige driehoeken in zijn geheel op een zeker tijdstip voorhanden en ligt hij in zijn geheel in dat tijdstip besloten. Voor den eenen driehoek was dat tijdstip t , voor den anderen was het om 't even welk tijdstip waarop hij bestaat. Volgens het gezond verstand bevindt men zich echter in de situatie dat hieruit geenszins voortvloeit, dat noch de ene noch de andere gelijkzijdige driehoek een zeker iets, dus een ding wezen kan. Het lijkt thans mogelijk dat een soortgelijke situatie zou kunnen voorhanden zijn met betrekking tot den bewustzijnstoestand m . In dat geval zou men ook niet over m kunnen redeneren zoals in II in § 16.

Alzo schijnt men tot de slotsom te kunnen komen dat het niet gaat te bewijzen, dat de veronderstelling H in § 25 niet van m gelden kan, door te redeneren zoals wij het in I of in II in § 16 gedaan hebben om de onhoudbaarheid te bewijzen van de aldaar beschouwde analoge veronderstelling ten aanzien van de ruimte. Wij kunnen dus blijkens § 25 niet bewijzen dat de bewustzijnstoestand m niet in den tijd zijn kan door te redeneren zoals wij het in §§ 16 en 17 gedaan hebben om te bewijzen dat hij niet in de ruimte is.

§ 28. — Moest ik op het hier bereikte punt eindigen met mijn bespiegelingen over de vraag of bewustzijnstoestanden in den tijd kunnen zijn,

zou het volgende het resultaat zijn. Van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij geen uitgestrektheid in den tijd bezit (§ 24). Maar er valt geen gegronde reden te bespeuren tot het verwerpen van de door het gezond verstand gehuldigde zienswijze als zouden de bewustzijnstoestanden in den tijd zijn. Immers, voor zoverre ik de zaak heb kunnen uitvorsen, zou het kunnen gebeuren, dat de bewustzijnstoestanden in den tijd zijn op dezelfde wijze als de gelijkzijdige driehoek $A_1 B_1 C_1$ of als de gelijkzijdige driehoek ABC in § 26, dus op zodanige wijze dat een bewustzijnstoestand in zijn geheel op een zeker tijdstip voorhanden is en in zijn geheel in dit tijdstip besloten ligt.

§ 29. — Ik wil thans mijne bespiegelingen voortzetten en onderzoeken of men niet verder kan komen dan het in § 28 bereikte resultaat. Ik blijf voort de uitdrukking “de tijd” gebruiken in den zin waarin zij den tijd van het gezond verstand aanduidt (zie § 21).

Volgens het gezond verstand is het volgende het geval: op het huidige ogenblik staat er een fles olie op den vloer. Bij het uitspreken van de woorden “op het huidige ogenblik staat er een fles olie op den vloer” stel ik mij voor dat er op een zeker tijdstip met een eigenaardig karakter een fles olie op den vloer staat en vorm ik mij een nader bepaalde voorstelling van wat dit karakter behelst. Het is dit eigenaardig karakter van het betrokken tijdstip dat ik aangeef door middel van de woorden “het huidige ogenblik”. Het gebruik der woorden “het huidige ogenblik” tot het aangeven van dit karakter staat in overeenstemming met het taalgebruik. Het eigenaardig karakter dat ik bij het mij voorstellen dat er op een zeker tijdstip een fles olie op den vloer staat, aan dit tijdstip toeken, vormt de eigenschap het huidige ogenblik te zijn. De eigenschap die ik met de benaming “het huidige ogenblik te zijn” bestempel definieer ik op zodanige wijze, dat zij niets anders en niets meer behelst dan wat ik mij in mijn voorstelling volledig voorstel betreffende het betrokken tijdstip. Ik kan dus mijn voorstelling als volgt beschrijven: ik stel mij betreffende een zeker tijdstip voor, dat er op dit tijdstip een fles olie op den vloer staat en dat dit tijdstip de eigenschap het huidige ogenblik te zijn bezit, en daarbij stel ik mij volledig voor wat deze eigenschap behelst. En het is de aan deze beschrijving beantwoordende voorstelling die strookt met het gezond verstand. Volgens het gezond verstand is het bovendien boven allen twijfel verheven, dat het betrokken tijdstip niet slechts de eigenschap het huidige ogenblik te zijn bezit, maar dat het het enige tijdstip is hetwelk deze eigenschap bezit.

Men kan vragen: is de eigenschap het huidige ogenblik te zijn niet heel eenvoudig identisch met de eigenschap het ogenblik te zijn van mijn uitspreken der woorden “op het huidige ogenblik staat er een fles olie op

den vloer”? Ik antwoord : *neen!* Het kan wel is waar heel goed gebeuren dat ik mij van het uitspreken dezer woorden bewust ben en mij tevens voorstel, dat er een fles olie op den vloer staat op het oogenblik van mijn uitspreken dezer woorden. Maar er kan zich toch ook heel wel een situatie voordoen waarin ik mij twee voorstellingen vorm, te weten : ten eerste, op het huidige oogenblik staat er een fles olie op den vloer ; ten tweede, ik spreek op het huidige oogenblik, in denzelfden zin van “het huidige oogenblik”, de woorden uit “op het huidige oogenblik staat er een fles olie op den vloer”. Was nu het antwoord op de hier gestelde vraag *ja*, dan zou ik mij in deze situatie in de tweede voorstelling niets meer moeten voorstellen dan dat ik de woorden “op het huidige oogenblik staat er een fles olie op den vloer” uitspreke op het oogenblik van mijn uitspreken dezer woorden. Welnu, dit is volstrekt niet alles wat ik mij in de hier beschouwde situatie in de tweede voorstelling voorstel betreffende het tijdstip waarop ik de woorden “op het huidige oogenblik staat er een fles olie op den vloer” uitspreek. Ik stel mij betreffende dit tijdstip nog geheel iets anders voor. Ik zou er mij weliswaar kunnen toe beperken mij voor te stellen, dat ik de woorden “op het huidige oogenblik staat er een fles olie op den vloer” uitspreek op het oogenblik van mijn uitspreken dezer woorden. Maar wat ik beweer is dit : de eigenschap die ik met de benaming “het huidige oogenblik te zijn” bestempel is van zodanigen aard, dat aan de volgende voorwaarden voldaan is : er kan zich een situatie voordoen die zich laat beschrijven met de door mij gebruikte bewoordingen, in deze situatie stel ik mij in de tweede voorstelling meer voor betreffende het tijdstip waarop ik de woorden “op het huidige oogenblik staat er een fles olie op den vloer” uitspreek dan alleen maar dat het oogenblik van mijn uitspreken dezer woorden is, en volgens het gezond verstand is het boven allen twijfel verheven dat er een fles olie op de vloer staat op een tijdstip hetwelk de eigenschap bezit het huidige oogenblik te zijn.

§ 30. — Den 9den april 1940 zegde ik tot een anderen persoon, die het nieuws nog niet gehoord had : op het huidige oogenblik zijn er Duitse troepen te Kopenhagen. Bij het uitspreken dezer woorden verbond ik er een zekere voorstelling mede, die met het gezond verstand strookte en die ik “*v*” noemen wil. Ik zou kunnen geneigd zijn te zeggen : in mijn voorstelling *v* stelde ik mij voor, dat er Duitse troepen te Kopenhagen waren. Dit is echter op de keper beschouwd verkeerd. In *v* stelde ik mij geenszins de aanwezigheid van Duitse troepen te Kopenhagen voor als horende tot het verleden. Ik stelde mij dus niet voor, dat er Duitse troepen te Kopenhagen *waren*. Men moet zeggen dat ik mij in mijn voorstelling *v* dit voorstelde : op het huidige oogenblik zijn er Duitse troepen te Kopenhagen. Ik kan eveneens mijn voorstelling *v* aldus beschrijven. In

v stelde ik mij een zeker tijdstip voor en kende ik aan dat tijdstip de eigenschap toe het huidige oogenblik te zijn en tevens een tijdstip te zijn waarop er Duitse troepen te Kopenhagen zijn ; en in *v* stelde ik mij volledig voor wat de eigenschap het huidige oogenblik te zijn behelst. En — wat van het allerhoogste belang is — de eigenschap het huidige oogenblik te zijn welke ik in *v* toekende aan het door mij in *v* opgevatte tijdstip, is identisch met de eigenschap het huidige oogenblik te zijn welke ik in de in § 29 beschouwde voorstelling toeken aan een zeker tijdstip waarop er een fles olie op den vloer staat. Tussen deze twee eigenschappen bestaat in geen enkel opzicht het geringste onderscheid. Toen ik de voorstelling *v* had, dus den 9den april 1940, was bovendien volgens mijn gezond verstand het volgende voor mij boven allen twijfel verheven : een zeker tijdstip waarop er Duitse troepen te Kopenhagen zijn, bezit niet slechts de eigenschap het huidige oogenblik te zijn, maar is het enige tijdstip hetwelk deze eigenschap bezit.

Men kan vragen : is de eigenschap het huidige oogenblik te zijn, door mij in de voorstelling *v* aan een zeker tijdstip toegekend, niet heel eenvoudig identisch met de eigenschap het oogenblik te zijn van mijn uitspreken der woorden “op het huidige oogenblik zijn er Duitse troepen te Kopenhagen”? Ik antwoord *neen*! De juistheid van dit antwoord kan op twee manieren ingezien worden. Ten eerste, door te redeneren zoals in § 29. Ten tweede, door eraan indachtig te zijn dat de eigenschap het huidige oogenblik te zijn, door mij in de voorstelling *v* aan een zeker tijdstip toegekend, identisch is met de eigenschap het huidige oogenblik te zijn welke ik in de in § 29 beschouwde voorstelling aan een zeker tijdstip toeken.

§ 31. — Indien de tijd bestaat, dan vloeit blijkbaar hieruit het volgende voort. Van een zeker tijdstip en van slechts één, laten wij het “*t*1” noemen, geldt het volgende : *t*1 is het huidige oogenblik. Dus, *t*1 bezit de eigenschap het huidige oogenblik te zijn. Van een zeker tijdstip, laten wij het “*t*2” noemen, b.v. het oogenblik van het afsluiten van den wapenstilstand na den eersten wereldoorlog, geldt het volgende : *t*2 ligt in het verleden. Moest *t*2 identisch zijn met *t*1, zou van een en hetzelfde tijdstip gelden, dat het in het verleden ligt en tevens het huidige oogenblik is, en dit zou strijden tegen wat gedacht wordt in het begrip zelf van den tijd van denwelken het bestaan hier aangenomen wordt. Dus, *t*2 is een ander tijdstip dan *t*1. Ten tijde *t*2 was het volgende het geval : *t*2 is het huidige oogenblik. Ten tijde *t*2 was dus het volgende het geval : *t*2 bezit de eigenschap het huidige oogenblik te zijn.

De eigenschap het huidige oogenblik te zijn, waarvan geldt dat *t*1 ze bezit, is identisch met de eigenschap het huidige oogenblik te zijn, waarvan

geldt dat ten tijde t_2 het volgende het geval was: t_2 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn. Tussen deze twee eigenschappen bestaat in geen enkel opzicht het geringste onderscheid, zij vormen één en dezelfde eigenschap. En deze eigenschap is identisch met de eigenschap het huidige ogenblik te zijn waarover het gaat in § 29 en in § 30. Men kan dit alles samenvatten door te zeggen dat volgens mijne terminologie de eigenschap het huidige ogenblik te zijn absoluut star is. Men zou natuurlijk een andere terminologie kunnen vaststellen, volgens welke datgene wat door de eigenschap het huidige ogenblik te zijn beheld wordt afhangt van den samenhang waarin deze eigenschap ter sprake komt. Wat ik beweert is echter dit. Wanneer men de terminologie volgens welke de eigenschap het huidige ogenblik te zijn absoluut star is aanvaardt, dan vertolken de volzinnen “ t_1 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn” en “ten tijde t_2 was het volgende het geval: t_2 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn” beweringen waarvan de waarheid volgens het gezond verstand boven allen twijfel verheven is en die noodzakelijkerwijze voortvloeien uit het aannemen van het bestaan van den tijd, d.w.z. (§§ 21 en 29) van den tijd van het gezond verstand; de aldus door de betrokken volzinnen vertolkte beweringen en de bewoordingen dezer volzinnen passen bovendien volgens het taalgevoel goed bij elkaar, althans volgens mijn taalgevoel.

Wij hebben gezien dat t_2 een ander tijdstip is dan t_1 . Hieruit en uit hetgeen gedacht wordt in het begrip zelf van den tijd vloeit voort dat het volgende niet het geval is: t_1 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn en t_2 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn. In dezen volzin, van af de woorden “het volgende is niet het geval” inbegrepen, komt de benaming “het huidige ogenblik te zijn” op twee plaatsen voor. Zij duidt op de tweede plaats juist dezelfde eigenschap aan als op de eerste plaats, aangezien deze eigenschap volgens mijne terminologie absoluut star is. En het is de bewering welke de volzin volgens deze terminologie vertolkt die een noodzakelijk gevolg is van het aannemen van het bestaan van den tijd en die volgens het gezond verstand boven allen twijfel verheven is.

Wij zeiden zoëven, dat het volgende niet het geval is: t_1 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn en t_2 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn. Anderdeels weten wij dat t_1 de eigenschap het huidige ogenblik te zijn bezit. Hieruit vloeit voort dat het volgende niet het geval is: t_2 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn.

§ 32. — Het eindresultaat van § 31 kan aldus samengevat worden. Het volgende is niet het geval: t_2 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn. Maar ten tijde t_2 was het volgende het geval: t_2 bezit de

eigenschap het huidige ogenblik te zijn. Dus, als wij langs den stroom van den tijd opklimmen naar het verleden toe, dan bereiken wij ten slotte het tijdstip t_2 en treffen wij tevens op dit tijdstip *de eigenschap het huidige ogenblik te zijn* aan en een bezitsbetrekking tussen t_2 en deze eigenschap. Anderdeels geldt van een zeker tijdstip t_2 , van *de eigenschap het huidige ogenblik te zijn* en van een zekere bezitsbetrekking, dat deze bezitsbetrekking niet bestaat tussen dit tijdstip en deze eigenschap. En uit al hetgeen in § 31 aangevoerd werd vloeit het volgende voort. Dit laatste tijdstip t_2 is heel eenvoudig het tijdstip t_2 dat wij in het verleden bereiken; deze laatste *eigenschap het huidige ogenblik te zijn* is heel eenvoudig *de eigenschap het huidige ogenblik te zijn* die wij ten tijde t_2 in het verleden aantreffen; deze laatste bezitsbetrekking is heel eenvoudig de bezitsbetrekking die wij ten tijde t_2 in het verleden aantreffen. Aangezien deze bezitsbetrekking niet bestaat tussen dit tijdstip en deze eigenschap, kan het niet zo zijn dat ten tijde t_2 het volgende het geval was: deze bezitsbetrekking bestaat tussen dit tijdstip en deze eigenschap. Het kan dus niet zo zijn dat ten tijde t_2 het volgende het geval was: het tijdstip t_2 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn.

§ 33. — In 't begin van § 31 zijn wij uitgegaan van de veronderstelling dat de tijd bestaat. Uit het betoog dat wij in §§ 31 en 32 uiteengezet hebben blijkt dat deze veronderstelling noodzakelijkerwijze tot twee onderling tegenstrijdige conclusies leidt. De ene is de conclusie dat ten tijde t_2 het volgende het geval was: t_2 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn. De andere is de conclusie dat het niet zo wezen kan dat ten tijde t_2 het volgende het geval was: het tijdstip t_2 bezit de eigenschap het huidige ogenblik te zijn. Uit deze tegenstrijdigheid vloeit voort dat de veronderstelling als zou de tijd bestaan, waarvan wij uitgegaan zijn, ongerijmd is. Dus: de tijd bestaat niet. Dus: van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in den tijd is.

Er valt op te merken dat ik in § 24 heb kunnen bewijzen dat van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij geen uitgestrektheid in den tijd bezit zonder in het bewijs mijne bewering, dat het ongerijmd is het bestaan van den tijd aan te nemen, als praemisse te hoeven gebruiken. Maar deze bewering is onontbeerlijk als praemisse in het in §§ 31-32 uiteengezette bewijs van de stelling dat van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in den tijd is.

§ 34. — § 33 leidt tot het volgende resultaat: wanneer men de uitdrukking "de tijd" gebruikt in de betekenis waarin zij den tijd van het gezond verstand aanduidt, dan vertolkt de volgende woordenrij een ware bewering: "van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in den tijd is". Deze woordenrij is een deel van den in § 3 beschouwden volzin.

Hieruit, uit § 12 en uit §§ 16 en 17 vloeit het volgende voort. Indien men in den in § 3 beschouwden volzin aan de uitdrukkingen “de ruimte” en “de tijd” de betekenis toekent in de welke zij de ruimte en den tijd van het gezond verstand aanduiden, dan vertolkt die volzin een ware bewering. Hierbij wordt verondersteld dat aan de woorden “zijn in” in den volzin van § 3 de betekenis toegekend wordt die naar ik hoop met voldoende duidelijkheid blijkt uit den samenhang waarin ik deze woorden in mijn in §§ 12, 14-18 en 21-34 uiteengezette betoog gebruikt heb.

§ 35. — A d o l f P h a l é n, overleden in 1931, wijlen hoogleraar te Uppsala, zegt het volgende op bladz. 129 van *Ueber die Relativität der Raum- und Zeitbestimmungen*, Skrifter utgigna af K. Humanistiska Vetenskaps — Samfundet i Uppsala, 21 : 4, Uppsala 1922 : “Wenn ich das Wort *Jetzt* anwende, so verstehe ich darunter *nicht* das zur Zeit des Anwendens dieses Wortes Wirkliche oder überhaupt das zu einer gewissen Zeit Wirkliche” ... Wenn ich aber das Wort *Jetzt* anwende, so stehe ich nicht sozusagen unparteiisch über der Zeitfolge und beurteile die Glieder dieser Folge hinsichtlich ihrer Wirklichkeit, sondern ich gehe von *einem* Glied als dem schlechweg und nicht nur zu einer gewissen Zeit Wirklichen aus, und die übrigen Glieder werden dann unwirklich, sie sind nur wirklich gewesen resp. werden einmal wirklich sein ... Diese Vorstellung kann nicht *wahr* sein ».

De tijd, gedacht op de wijze die P h a l é n hier aangeeft, is niets anders dan de tijd van het gezond verstand, zoals blijkt uit §§ 31-33. Wanneer ik dit zeg, laat ik zekere afwijkingen tusschen deze twee opvattingen van den tijd buiten beschouwing. Die afwijkingen vallen nauwelijks te bespeuren op de hier aangehaalde plaats en kunnen in deze verhandeling niet behandeld worden. Mijne in § 33 uitgesproken overtuiging dat de tijd van het gezond verstand niet bestaat, strookt blijkbaar met hetgeen P h a l é n hier verklaart, maar hij zou mijn manier om deze overtuiging te formuleren afgekeurd hebben.

§ 36. — De onhoudbaarheid van de door het gezond verstand gehuldigde opvattingen over den tijd heb ik voor het eerst in 1912 ingezien. In § 40 van mijn werk *Sur diverses questions se présentant dans l'étude du concept de réalité*, Paris 1927, Librairie Scientifique J. Hermann, heb ik uiteengezet langs welken weg ik in 1912 tot dit inzicht gekomen ben. Die weg is niet dezelfde als die welke ik in §§ 31-33 gevolgd heb. Toen ik in 1912 de onhoudbaarheid van de door het gezond verstand gehuldigde opvattingen over den tijd begon in te zien, was dit een geweldige omwenteling in mijn denken. Ik bevond mij te Gent op Hof ter Meere, mijn ouderlijk tehuis. Het was in september en de herfst was bijzonder mooi. Het was alsof een nieuwe wereld voor mij ontsluit werd. Velen hebben

vroeger dan ik deze zelfde omwenteling beleefd. Er zijn er echter anderen, zelfs uitstekende beoefenaren der wijsbegeerte, in wier denken deze omwenteling zich nooit schijnt voorgedaan te hebben.

§ 37. — In §§ 31-33 heb ik getracht aan te tonen dat het ongerijmd is het bestaan van den tijd van het gezond verstand aan te nemen. Ik heb daar de ongerijmdheid dier veronderstelling afgeleid van het volgende kenmerk dat in het begrip van dezen tijd gedacht wordt: één tijdstip en slechts één is het huidige ogenblik, maar dit tijdstip wisselt. Thans wil ik dit kenmerk laten wegvallen in den tijd van het gezond verstand en uitgaan van wat er dan van den tijd van het gezond verstand nog overblijft. In plaats van wat ik aldus heb laten wegvallen stel ik mij voor dat in den door dit wegvallen verkregen tijd alle tijdstippen of tijdsintervallen op gelijken voet staan ten aanzien van hunne werkelijkheid en van hun nu-zijn. Den op die manier opgevatte tijd noem ik *“den tijd met gelijkwaardige tijdstippen”*.

In §§ 38-45 zal de uitdrukking *“de tijd”* steeds in de betekenis gebruikt worden waarin zij den tijd met gelijkwaardige tijdstippen aanduidt. Het is van 't hoogste belang in te zien dat ik derhalve in §§ 38-45 de uitdrukking *“de tijd”* in een nieuwe betekenis gebruiken zal, die afwijkt van de betekenis waarin deze uitdrukking den tijd van het gezond verstand aanduidt. Wanneer men tracht zich den tijd in deze nieuwe betekenis duidelijk voor te stellen, stuit men op aanzienlijke filosofische moeilijkheden, die hier evenwel niet kunnen behandeld worden.

§ 38. — Het in §§ 23 en 24 aangevoerde kan hier ongewijzigd herhaald worden. Dus: uitgestrektheid in den tijd kan nooit een innerlijke eigenschap van een bewustzijnstoestand wezen; van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij hoegenaamd geen uitgestrektheid in den tijd bezit.

§ 39. — Laten wij terugkeren tot de gelijkzijdige driehoeken ABC en $A_1 B_1 C_1$ in § 26. Volgens § 26 blijft de gelijkzijdige driehoek ABC gedurende een zekeren tijd, laten wij zeggen van af het tijdstip t_1 tot het tijdstip t_2 , voortbestaan, zonder gedurende dien tijd de geringste verandering te ondergaan. Maar alle tijdstippen horende tot het tijdsinterval $t_1 t_2$ staan op gelijken voet ten aanzien van hunne werkelijkheid en van hun nu-zijn (§ 37). Op grond hiervan is het ongerijmd zich voor te stellen dat het volgende gelden zou van twee verschillende tijdstippen, laten wij ze *“1”* en *“2”* noemen, horende tot het tijdsinterval $t_1 t_2$: de driehoek ABC bestaat ten tijde t_1 en is in zijn geheel op dit tijdstip voorhanden; dezelfde numeriek-identische driehoek ABC bestaat ten tijde t_2 en is in zijn geheel op dit tijdstip voorhanden. Dit is even ongerijmd als de voorstelling dat de driehoek ABC zich tegelijkertijd op verschillende plaatsen in de ruimte zou kunnen bevinden. Maar in § 26 meenden wij

dat juist de opvatting betreffende l_1 en l_2 , waarvan de ongerijmdheid hier klaarblijkelijk is, geldig was van elk paar onderling verschillende tijdstippen horende tot het tijdsinterval $t_1 t_2$. Dat wij in § 26 deze mening konden toegedaan zijn lag daaraan, dat wij ons ginder voorstelden dat wanneer de driehoek ABC op het tijdstip t_2 voorhanden is, hij niet langer meer op het tijdstip l_1 voorhanden is, zijn voorhanden zijn op het tijdstip l_1 heeft ten tijde t_2 opgehouden werkelijk te zijn, en ten tijde l_1 is zijn voorhanden zijn op het tijdstip l_2 nog niet werkelijk. Dan ontstond er geen ongerijmdheid. De ongerijmdheid treedt echter op van zodra alle tijdstippen op gelijken voet geplaatst worden.

De gelijkzijdige driehoek ABC welke ten tijde l_2 voorhanden is, is derhalve niet numeriek-identisch met dengene welke ten tijde l_1 voorhanden is. Wij staan hier voor twee numeriek-onderscheiden gelijkzijdige driehoeken, die nochtans volkomen aan elkander gelijk zijn. In plaats van den unieken gelijkzijdigen driehoek ABC van § 26 is er een doorlopende reeks van oneindig vele aan elkander volkomen gelijke numeriek-onderscheiden gelijkzijdige driehoeken voorhanden, welke het gehele tijdsinterval $t_1 t_2$ in beslag neemt. Elk dezer driehoeken is op een zeker tijdstip en slechts op dit tijdstip voorhanden, is in zijn geheel op dit tijdstip voorhanden, ligt in zijn geheel in dit tijdstip besloten, zodat er voor den driehoek in zijn geheel op dit tijdstip plaats is. Ten aanzien van ieder dezer oneindig vele gelijkzijdige driehoeken zoals ABC is dezelfde situatie voorhanden als ten aanzien van den gelijkzijdigen driehoek $A_1 B_1 C_1$. Ook deze is op een zeker tijdstip, t in § 26, en slechts op dit tijdstip voorhanden, is in zijn geheel op dit tijdstip voorhanden, ligt in zijn geheel in dit tijdstip besloten. Ieder van de volkomen gelijke numeriek-onderscheiden gelijkzijdige driehoeken waardoor ABC vervangen wordt, is derhalve momentaan, juist als de gelijkzijdige driehoek $A_1 B_1 C_1$.

§ 40. — Voor de voortzetting van ons betoog zal het van belang wezen de volgende omstandigheden gelijktijdig in het oog te houden. Ten eerste, de tijd voor het tijdstip t (zie §§ 26 en 39) en de tijd daarna zijn juist even werkelijk als het tijdstip t . Ten tweede, de gelijkzijdige driehoek $A_1 B_1 C_1$ is in zijn geheel op het tijdstip t voorhanden, ligt in zijn geheel in dit tijdstip besloten, zodat er voor den driehoek in zijn geheel op dit tijdstip plaats is. Ten derde, het tijdstip t derft alle uitgestrektheid in den tijd. Op grond dezer gezamenlijke omstandigheden moet $A_1 B_1 C_1$ een eigenschap *tijdstipvormigheid* bezitten en moet deze eigenschap een innerlijke eigenschap van $A_1 B_1 C_1$ wezen. Op volkomen analoge gronden moet de eigenschap *tijdstipvormigheid* toekomen aan elkeen van de gelijkzijdige driehoeken waardoor ABC vervangen wordt, en moet zij telkens een innerlijke eigenschap van dezen driehoek zijn. Ofschoon in

de eigenschap tijdstipvormigheid geen tijd in den zin van tijdsverloop gedacht wordt, heeft deze eigenschap niettemin op een eigenaardige manier betrekking op tijd, anders zou zij niet aan de dingen gevormd door de driehoeken kunnen toekomen, aangezien deze dingen drie afmetingen hebben. Indien er geen tijd bestond en ook niets dat op tijd betrekking heeft, dan zou geen enkel ding de eigenschap tijdstipvormigheid bezitten. Vgl. met § 26. De driehoeken verkrijgen de innerlijke eigenschap tijdstipvormigheid door in den tijd ingeklemd te worden en doordat elk hunner in den tijd in een ondeelbaar oogenblik dat alle uitgestrektheid in den tijd derft ingeklemd wordt. Maar dit ingeklemd worden veronderstelt dat alle delen van den tijd even werkelijk zijn. In § 26 kunnen de driehoeken niet in een dergelijken tijd ingeklemd worden. Zo een tijd bestaat niet op het standpunt van § 26. Op dat standpunt is immers ten tijde t de tijd voor dit tijdstip niet meer werkelijk, terwijl de tijd na dit tijdstip nog niet werkelijk is. Onder deze voorwaarden hoeven de driehoeken de eigenschap die hier met tijdstipvormigheid bedoeld wordt hoegenaamd niet te bezitten. De tijdstipimmanentie welke op het standpunt van § 26 aan de driehoeken toekomt en een uiterlijke eigenschap van elk hunner vormt, is een geheel andere eigenschap.

§ 41. — Wanneer men overgaat van het standpunt van § 26 tot dat van § 39 moet de op verschillende tijdstippen numeriek-identisch blijvende driehoek ABC vervangen worden door een reeks van oneindig vele numeriek-onderscheiden driehoeken, welke respectievelijk op oneindig vele verschillende tijdstippen voorhanden zijn. Deze beschouwingwijze stemt overeen met een theorie die bij gelegenheid door K o n r a d M a r c - W o g a u, hoogleraar te Uppsala, verdedigd werd en die handelt over de manier waarop stoffelijke lichamen in den tijd zijn.

§ 42. — In § 39 heb ik de volgende veronderstelling als ongerijmd bestempeld: dezelfde numeriek-identische driehoek ABC is op twee verschillende tijdstippen voorhanden. Deze door mij gehuldigde mening stemt overeen met de zienswijze van S e g e l b e r g. Dit blijkt uit zijn werk *Studier öfver medvetandet och jagidén*, waar hij op bladz. 119 het volgende zegt (ik vertaal uit het Zweeds): "... aangezien eenzelfde numeriek-identisch voorwerp niet op verschillende plaatsen in den tijd kan voorhanden zijn. Dit is even ongerijmd als de opvatting volgens welke een en hetzelfde individuele voorwerp zich te gelijker tijd op verscheidene plaatsen in de ruimte zou kunnen bevinden."

§ 43. — Stel dat een zekere bewustzijnstoestand, laat ik hem " m " noemen, in den tijd is. Dan geldt noodzakelijkerwijze het volgende. m bezit geen uitgestrektheid in den tijd (§ 38). m kan derhalve geen proces zijn dat een zekere tijdsruimte in beslag neemt (vgl. § 21). Er kan hoe-

genaamd geen tijdsinterval met een zekere lengte bestaan, waarvan gelden zou dat m dit gehele interval in beslag neemt. Aangezien m niettemin in den tijd is, moet het volgende het geval zijn (voor een mogelijke tegenwerping, zie § 44): m is op een zeker tijdstip, laat ik het " tm " noemen, voorhanden, en wel op zodanige wijze dat de bewustzijnstoestand m in zijn geheel op dit tijdstip voorhanden is, dat m in zijn geheel in dit tijdstip besloten ligt, dat er voor m in zijn geheel op dit tijdstip plaats is. Het tijdstip tm derft alle uitgestrektheid in den tijd. De voortzetting van dit betoog zal gevormd worden door twee verschillende redeneringen, die ik aanduid door de romeinse cijfers "I" en "II". Elk dezer redeneringen afzonderlijk heeft ten doel aan te tonen, dat van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in den tijd is.

I. Op grond van het voorgaande en vermits bovendien de tijd voor tm en de tijd na tm juist even werkelijk zijn als het tijdstip tm , moet de bewustzijnstoestand m juist zoals de driehoeken in § 40 de ginder bedoelde eigenschap tijdstipvormigheid bezitten en moet deze eigenschap een innerlijke eigenschap van m wezen. Deze eigenschap heeft op een eigenaardige manier betrekking op tijd (§ 40). m verkrijgt de innerlijke eigenschap tijdstipvormigheid door in den tijd ingeklemd te worden en doordat m in den tijd in een ondeelbaar oogenblik tm dat alle uitgestrektheid in den tijd derft ingeklemd wordt. Dit ingeklemd worden veronderstelt dat alle delen van den tijd even werkelijk zijn, en deze voorwaarde is hier vervuld. In § 27 was deze voorwaarde niet vervuld omdat op het standpunt van § 27 m in den tijd van het gezond verstand is (§ 21). Daarom scheen in § 27 de eigenschap tijdstipimmanentie van m een uiterlijke eigenschap van m te kunnen wezen, juist zoals van de gelijkzijdige driehoeken. Maar hier in de onderhavige § 43 moet dus tijdstipvormigheid een innerlijke eigenschap van den bewustzijnstoestand m zijn. Dit is echter onmogelijk op gronden analoog met die welke ik in § 23 aangevoerd heb om te bewijzen, dat uitgestrektheid in den tijd nooit een innerlijke eigenschap van een bewustzijnstoestand wezen kan (zie § 38). Tot deze tegenstrijdigheid zijn wij gekomen door uit te gaan van de veronderstelling dat een zekere bewustzijnstoestand in den tijd is. Deze veronderstelling moet derhalve verworpen worden. Dus: van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in den tijd is. Wij komen hier tot deze slotsom door een redenering die analoog is met de redenering I in § 16.

II. Men kan deze slotsom ook bereiken door middel van de volgende redenering. Wij gaan opnieuw uit van de veronderstelling dat een zekere bewustzijnstoestand, laat ik hem " m " noemen, in den tijd is. Volgens bovenstaande moet m dan in zijn geheel op een zeker tijdstip, laat ik het " tm " noemen, voorhanden zijn, moet in zijn geheel in dit tijdstip besloten

liggen. m is een ding (§ 13). Een zeker tijdstip, laat ik het " $tm1$ " noemen, is onderscheiden van tm en komt voor tm . Een ander tijdstip, laat ik het " $tm2$ " noemen, is onderscheiden van tm en komt na tm . De beide tijdsintervallen $tm1$ tm en tm $tm2$ zijn even werkelijk als het tijdstip tm , en raken elkander aan in het tijdstip tm , en het ding m is op het tijdstip tm voorhanden. Maar tussen de beide tijdsintervallen is er hoegenaamd niets, aangezien zij elkander aanraken zonder enige tussenruimte vrij te laten. Het is derhalve onmogelijk dat een ding in zijn geheel in het tijdstip tm zou aanwezig zijn en in zijn geheel in dit tijdstip zou besloten liggen, want dan zou dit ding zich tussen de beide tijdsintervallen bevinden. Maar de bewustzijnstoestand m is een ding. Het is derhalve onmogelijk dat m in zijn geheel op het tijdstip tm zou voorhanden zijn en in zijn geheel in dit tijdstip zou besloten liggen. Wij komen dus tot een tegenstrijdigheid en zulks door uit te gaan van de veronderstelling, dat een zekere bewustzijnstoestand in den tijd is. Deze veronderstelling moet derhalve verworpen worden. Dus: van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in den tijd is. Ditmaal bereiken wij deze slotsom door middel eener redenering analoog met de redenering II in § 16. De tijdsintervallen $tm1$ tm en tm $tm2$ beantwoorden aan de kubussen $F1$ en $F2$ in § 16.

§ 43 bis. — De redenering II in § 43 is insgelijks toepasselijk op den gelijkzijdigen driehoek $A1$ $B1$ $C1$ in §§ 39-40 en op iederen driehoek in de oneindige reeks gelijkzijdige driehoeken waardoor in § 39 de driehoek ABC vervangen wordt (vgl. II in § 16). Op grond hiervan zou hetgeen in §§ 39-40 over de driehoeken aangevoerd wordt moeten gecorrigeerd worden, wat echter aanzienlijke complicaties medebrengen zou. Ik heb gemeend dat deze complicaties zonder bezwaar konden achterwege gelaten worden.

§ 44. — In de redeneringen die ik in § 43 gemaakt heb is er een leemte analoog met de leemte in de redeneringen van § 16 waar in § 17 op gewezen werd. In § 43 werd v.b. niet bewezen dat de volgende voorstelling moet verworpen worden: een zekere bewustzijnstoestand bezit geen uitgestrektheid in den tijd maar neemt in den tijd een eindig aantal van elkander gescheiden tijdstippen in beslag. In zo een geval zou de bewustzijnstoestand voorzeker in den tijd zijn. De ongerijmdheid van zo een voorstelling kan echter aangetoond worden zowel door een redenering analoog met de redenering I in § 17 als door ene analoog met II in § 17 en met II in § 43. Hetgeen ik voor 't overige in § 17 betreffende de leemte in de redeneringen van § 16 aangevoerd heb kan hier mutatis mutandis herhaald worden met betrekking tot de leemte in de redeneringen van § 43.

§ 45. — De volzin "van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in den tijd is" vertolkt volgens §§ 37, 43 en 44 een ware bewering wan-

neer men in dezen volzin aan de uitdrukking “de tijd” de betekenis toeken in dewelke zij den tijd met gelijkwaardige tijdstippen aanduidt. Deze volzin is een deel van den in § 3 beschouwden volzin. Hieruit en uit §§ 12, 16 & 17 vloeit het volgende voort. Indien men in den in § 3 beschouwden volzin aan de uitdrukking “de ruimte” de betekenis toekent in dewelke zij de ruimte van het gezond verstand aanduidt, en aan de uitdrukking “de tijd” de betekenis in dewelke zij den tijd met gelijkwaardige tijdstippen aanduidt, dan vertolkt die volzin een ware bewering. Hierbij wordt verondersteld dat aan de woorden “zijn in” in den volzin van § 3 de betekenis toegekend wordt die naar ik hoop met voldoende duidelijkheid blijkt uit den samenhang waarin ik deze woorden in mijn in §§ 12, 14-18, 21-34 en 38-45 uiteengezette betoog gebruikt heb. Vergelijk § 34.

§ 46. — In §§ 34 en 45 zijn wij tot het volgende resultaat gekomen. Zowel wanneer men de uitdrukking “de tijd” gebruikt in de betekenis waarin zij den tijd van het gezond verstand aanduidt als wanneer men ze gebruikt in de betekenis waarin zij den tijd met gelijkwaardige tijdstippen aanduidt, vertolkt de volzin “van iederen bewustzijnstoestand geldt, dat hij niet in den tijd is” een ware bewering. Dit resultaat druist hevig in tegen het gezond verstand.

§ 47. — § 13 in mijn werk *Sur diverses questions se présentant dans l'étude du concept de réalité* draagt het volgende opschrift: “Il n'y a pas d'absurdité à concevoir les états de conscience comme n'ayant pas d'attributs contenant des références au temps.” Zoals reeds blijkt uit dit opschrift, wordt aldaar een onderwerp behandeld dat in zeer nauw verband staat met §§ 21-46 in de onderhavige verhandeling. In § 13 in mijn voregenoemd boek ga ik echter in mijn beweringen zo ver niet als hier in §§ 21-46. Mij dunkt dat de voorafgaande lectuur van dien § 13 nuttig wezen kan als voorbereiding tot het lezen van de onderhavige verhandeling.

§ 48. — In wat volgt gaan wij over tot enkele beschouwingen over Kant. In een uitwendige waarneming van een stoffelijk ding neem ik dit ding waar met zekere eigenschappen die op ruimte betrekking hebben, b.v. in de ruimte te zijn, uitgebreidheid, een bepaalde gedaante, een bepaalde grootte. Volgens Kant doet het waargenomen ding zich slechts aan mij voor als zijnde in 't bezit van de eigenschappen die op ruimte betrekking hebben. Dit ding op zich zelf, afgezien van zijn waargenomen worden en van de manier waarop het zich in mijn waarneming ervan aan mij voordoet, bezit geen enkele eigenschap die op ruimte betrekking heeft. Ik wil mij hier op dit door Kant ingenomen standpunt plaatsen. Ik wil echter door middel van de volgende methode, waarvan ik geenzins wil beweren dat zij door Kant gevolgd wordt, een poging ondernemen om de geaardheid van het waargenomen ding zoals het is op zich zelf te leren

kennen. Ik verdeel de eigenschappen waarmede ik het waarneem in twee groepen. In de eerste groep breng ik de eigenschappen onder die op ruimte betrekking hebben of die noodzakelijkerwijze dergelijke eigenschappen of het bestaan van de ruimte veronderstellen, en in de tweede elke eigenschap welke niet op ruimte betrekking heeft en aan de voorwaarde voldoet dat het niet ongerijmd is aan te nemen, dat een zeker ding deze eigenschap bezit, maar geen enkele eigenschap bezit welke op ruimte betrekking heeft, en dat er geen ruimte bestaat. In de door mijn waarneming gevormde voorstelling van het ding laat ik al de eigenschappen van de eerste groep wegvallen en behoud slechts de eigenschappen van de tweede groep. Er schijnt dan geen reden te zijn waarom de aldus verkregen voorstelling geen correcte voorstelling zou kunnen wezen van het waargenomen ding zoals het is op zich zelf. Deze poging lijdt echter schipbreuk. Bij nader onderzoek blijkt het namelijk uiterst moeilijk te zijn een eigenschap welke deel uitmaakt van de tweede groep te vinden. Zo b.v. is het ongerijmd aan te nemen dat een gekleurd ding of een hard ding niet in de ruimte is. Kleur of hardheid kunnen dus niet in de tweede groep ondergebracht worden. Het lijkt waarschijnlijk dat de tweede groep geen enkele eigenschap bevat, dus leeg is. Ik wil aannemen dat zij dit inderdaad is. In de voorstelling welke ik door middel van de hier gevolgde methode verkrijg, kan ik mij dus betreffende het ding op zich zelf niets méér voorstellen dan alleen maar dat het een ding is. Het is iets (§ 13) en meer weet ik er niet over. Dit alles schijnt tot de conclusie te leiden, dat ik mij geen enkele eigenschap voorstellen kan die aan het ding op zich zelf zou kunnen toekomen, dat mijn voorstelling van het ding op zich zelf leeg is en mij hoegenaamd geen kennis verstrekt. Wat nu ook K a n t s mening wezen zou over den weg waarlangs deze conclusie hier bereikt wordt, de conclusie zelf staat voorzeker in overeenstemming met zijn leer.

§ 49. — In een inwendige waarneming van het ding gevormd door een bewustzijnstoestand ondervind ik een zeer sterke neiging om aan dit ding eigenschappen toe te kennen die op tijd betrekking hebben, b.v. in den tijd te zijn, uitgestrektheid in den tijd. Ik neem hier eenvoudigheidshalve aan dat deze neiging eveneens het karakter van inwendige waarneming bezit, ofschoon zulks mijns inziens eigenlijk niet het geval is. Volgens K a n t doet het waargenomen ding zich slechts aan mij voor als zijnde in 't bezit van de eigenschappen die op tijd betrekking hebben. Dit ding op zich zelf, afgezien van zijn waargenomen worden en van de manier waarop het zich in mijne inwendige waarneming ervan aan mij voordoet, bezit geen enkele eigenschap die op tijd betrekking heeft. Ik wil mij hier op dit door K a n t ingenomen standpunt plaatsen. Ik wil echter door middel van de volgende methode, waarvan ik geenzins wil beweren dat

zij door Kant gevolgd wordt, een poging ondernemen om de geaardheid van het waargenomen ding zoals het is op zich zelf te leren kennen. Ik verdeel de eigenschappen waarmede ik het waarneem in twee groepen. In de eerste groep breng ik de eigenschappen onder die op tijd betrekking hebben of die noodzakelijkerwijze dergelijke eigenschappen of het bestaan van den tijd veronderstellen, en in de tweede elke eigenschap welke niet op tijd betrekking heeft en aan de voorwaarde voldoet dat het niet ongerijmd is aan te nemen, dat een zeker ding deze eigenschap bezit, maar geen enkele eigenschap bezit welke op tijd betrekking heeft, en dat er geen tijd bestaat. In de door mijn inwendige waarneming gevormde voorstelling van het ding laat ik al de eigenschappen van de eerste groep wegvallen en behoud slechts de eigenschappen van de tweede groep. Welnu, uit §§ 23, 27 en 38, I in § 43 en § 44 in het voorgaande en eveneens en wellicht nog beter uit § 55 * 9 in *Beskaffenheden och innehåll av et medvetande* blijkt dat de tweede groep een groot aantal inhoudsrijke eigenschappen bevat zal, in tegenstelling met wat het geval was in § 48. Door middel van de hier gevolgde methode blijft men derhalve in het bezit ener inhoudsrijke voorstelling van het waargenomen ding. Ik ben ervan overtuigd dat deze voorstelling een correcte voorstelling is van het waargenomen ding zoals het is op zichzelf, dus van den bewustzijnstoestand waarop mijne inwendige waarneming gericht is zoals deze bewustzijnstoestand is op zich zelf. Door deze voorstelling verkrijg ik kennis van een aantal eigenschappen welke aan dit ding op zich zelf toekomen. Wij komen dus tot de volgende conclusie: het is mogelijk kennis te verkrijgen van een aantal eigenschappen welke toekomen aan de dingen op zich zelf die zich in onze inwendige waarnemingen aan ons voordoen als zijnde in den tijd.

§ 50. — Het lijkt zoo goed als zeker dat Kant de aan 't einde van § 49 bereikte conclusie verwerpen zou en dat hij gelooft dat van alle dingen zonder uitzondering die zich aan ons zowel in onze inwendige als in onze uitwendige waarnemingen voordoen geldt, dat wij van geen enkele eigenschap kennis verkrijgen kunnen die aan zo een ding zoals het is op zich zelf zou kunnen toekomen. Indien Kant dit standpunt inneemt, plaatst dit hem echter voor een grote moeilijkheid. Hij wordt er dan namelijk toe genoodzaakt aan te nemen, dat de dingen waarop onze inwendige waarnemingen gericht zijn zich slechts aan ons voordoen als bewustzijnstoestanden of als voorstellingen en op zich zelf geen bewustzijnstoestanden en geen voorstellingen zijn. Maar het feit dat een ding zich aan mij op zekere wijze voordoet schijnt te veronderstellen dat ik een voorstelling van dit ding heb, en wel een voorstelling die op zich zelf een voorstelling is en zich niet slechts op hare beurt aan mij als een voorstelling voordoet. Het lijkt niet onmogelijk dat een op doelmatige wijze op-

gebouwde leer van het kennistheoretische subject door dengene die zich op Kants standpunt plaatst zou kunnen beschouwd worden als geschikt tot het verstrekken ener bevredigende oplossing dezer moeilijkheid. Dit laatste punt valt geheel buiten het raam dezer verhandeling. — Tot hier wat ik over Kant wenste te zeggen.

§ 51. — Indien men, zoals ik het doe (§ 33), het bestaan van den tijd van het gezond verstand loochent, en indien men dan tevens den tijd met gelijkwaardige tijdstippen aanneemt, schijnt men genoodzaakt te wezen de unieke ruimte van het gezond verstand te vervangen door een doorlopende reeks van oneindig vele aan elkander volkomen gelijke numeriek-onderscheiden ruimten, ieder met drie afmetingen. Deze substitutie is analoog met de substitutie in § 39 van een reeks van oneindig vele driehoeken in plaats van den unieken driehoek *ABC*. De zoëven beschouwde reeks van oneindig vele ruimten vormt wat ik “*de ruimte horende bij den tijd met gelijkwaardige tijdstippen*” noemen wil.

De door mij licht gewijzigde uitspraken van Kant die ik in § 11 aangevoerd heb, vormen niet alleen een juiste karakteristiek van de ruimte en van den tijd van het gezond verstand, maar ook van den tijd met gelijkwaardige tijdstippen en van de daarbij horende ruimte. Indien men de uitdrukking “de ruimte” in een betekenis gebruikt waarin zij de ene of de andere dezer twee soorten van ruimte aanduidt, en de uitdrukking “de tijd” in een betekenis waarin zij de ene of de andere dezer twee soorten van tijd aanduidt, dan verstaat men onder “de ruimte” of onder “de tijd” een oneindig continuüm dat zou kunnen bestaan zelfs in geval er zich geen enkel ding in het door dit continuüm gevormde medium bevond.

§ 52. — Laten wij thans een persoon beschouwen, laat ik hem “*L*” noemen, die de volgende leer huldigt. De ruimte en de tijd van het gezond verstand bestaan niet. Er bestaat ook geen tijd met gelijkwaardige tijdstippen en geen bij zo een tijd horende ruimte. Er bestaat echter een zeker stel van betrekkingen tussen de stoffelijke dingen onderling, tussen de bewustzijnstoestanden onderling en tussen stoffelijke dingen eensdeels en bewustzijnstoestanden anderdeels. Dit stel betrekkingen in zijn geheel genomen noemt *L* “*de ruimte*”. Zijn beweegreden om het met dien naam te bestempelen ligt in de natuur van zekere logische eigenschappen die volgens zijne leer aan het stel betrekkingen toekomen. Wanneer *L* zegt dat een ding *in de ruimte is*, dan bedoelt hij daarmee dat het een van de dingen is waartussen de betrekkingen bestaan die gezamenlijk de ruimte uitmaken. Er bestaat verder ook nog een stel betrekkingen van een anderen aard tussen de stoffelijke dingen onderling, tussen de bewustzijnstoestanden onderling en tussen stoffelijke dingen eensdeels en bewustzijnstoestanden anderdeels. Dit stel betrekkingen in zijn geheel genomen

noemt *L* "de tijd". Zijn beweegreden om het met dien naam te bestempelen ligt in de natuur van zekere logische eigenschappen die volgens zijne leer aan dit tweede stel betrekkingen toekomen. Dit zijn andere logische eigenschappen dan die welke aan het stel betrekkingen waardoor de ruimte uitgemaakt wordt toekomen. Wanneer *L* zegt dat een ding *in den tijd is*, dan bedoelt hij daarmee dat het een van de dingen is waartussen de betrekkingen bestaan die gezamenlijk den tijd uitmaken.

Indien de door *L* gehuldigde leer waar is en men de terminologie van *L* gebruikt, kan men dit zeggen. Het is ongerijmd aan te nemen, dat de ruimte of de tijd bestaat, maar dat er geen dingen bestaan die in de ruimte of in den tijd zijn. Afgezien van de dingen die in de ruimte zijn, is de ruimte niets.. Afgezien van de dingen die in den tijd zijn, is de tijd niets. Dit vormt blijkens §§ 11 en 51 een radicaal onderscheid tussen de ruimte en een tijd van *L* eensdeels en anderdeels de ruimte en den tijd van het gezond verstand alsmede den tijd met gelijkwaardige tijdstippen en de daarbij horende ruimte. De volzin "de bewustzijnstoestanden zijn in de ruimte en in den tijd" vertolkt een ware bewering. Deze bewering kan niet bestreden worden op gronden van denzelfden aard als de gronden waarop mijne in §§ 45 & 46 verkondigde zienswijze berust.

De leer en de terminologie van *L* vertonen een zekere gelijkenis met die van *Leibniz*. Ze vertonen wellicht ook enige gelijkenis met de leer en de terminologie van *Phalén*, maar dan slechts ten aanzien van den tijd, niet ten aanzien van de ruimte.

Men kan mij vragen: is het mogelijk een leer op te bouwen die waar is en van welke alles geldt wat in de onderhavige § 52 over de leer van *L* gezegd wordt? Mijn antwoord luidt: ik weet het niet. Het lijkt mij in elk geval heel moeilijk te vinden wat zou kunnen beheld worden door de betrekkingen waarvan zo een leer zou moeten uitgaan om de begrippen *de ruimte* en *de tijd* te definiëren.

§ 53. — *In de onderhavige § 53 wil ik aan de uitdrukkingen "de tijd" en "de ruimte" de betekenis toekennen waarin zij den tijd met gelijkwaardige tijdstippen en de daarbij horende ruimte aanduiden. Aan de woorden "zijn in" ken ik de in § 45 vooronderstelde betekenis toe. Ten slotte neem ik hier aan dat de ruimte en de tijd betaan.*

Onder de hier aangenomen voorwaarden geldt van iederen bewustzijns-toestand, dat hij niet in den tijd is (§ 45). Van iederen bewustzijnstoestand geldt eveneens, dat hij niet in de ruimte is. Op deze laatste bewering is in verband met § 51 het in § 18 aangevoerde toepasselijk.

Wanneer ik zeg dat een zeker ding *gelijktijdig* is met een gegeven ding, dan bedoel ik hiermede dat zowel het eerstgenoemde ding als het gegeven ding in den tijd is en dat het eerstgenoemde ding en het gegeven ding op

hetzelfde tijdstip voorhanden zijn of hetzelfde tijdsinterval in beslag nemen. Een bewustzijnstoestand is derhalve nooit gelijktijdig met een ding welk ding het ook wezen moge.

Stel dat er tussen zekere bewustzijnstoestanden eensdeels en zekere stoffelijke dingen anderdeels een betrekking bestaat die ik "r" noemen wil. Ik neem het besluit om wanneer er sprake is van bewustzijnstoestanden de betekenis van de woorden "gelijktijdig" en "zijn in" te veranderen. Wanneer ik zeg dat een bewustzijnstoestand *gelijktijdig* is met een gegeven stoffelijk ding, dan wil ik hiermede bedoelen dat hij in de betrekking *r* tot het gegeven ding staat. Zeg ik dat een gegeven bewustzijnstoestand *in den tijd is*, dan zal ik hiermede bedoelen dat van een zeker stoffelijk ding dat in den tijd is geldt, dat de gegeven bewustzijnstoestand gelijktijdig is met dit stoffelijk ding. Ik wens natuurlijk dat de betrekking *r* van dewelke ik uitga bij het vaststellen dezer definities aan zekere voorwaarden voldoen zou. De vraag welke deze voorwaarden zijn vormt een moeilijk en veelomvattend onderwerp, dat hier niet kan behandeld worden.

Aangezien de bewustzijnstoestanden niet in de ruimte en niet in den tijd zijn, in de oorspronkelijk in de onderhavig § 53 vooronderstelde betekenis van "zijn in", en de stoffelijke dingen alle zowel in den tijd als in de ruimte schijnen te wezen, is het moeilijk betrekkingen tussen bewustzijnstoestanden eensdeels en stoffelijke dingen anderdeels te ontdekken. Fil. lic. Thorild Dahlquist te Uppsala heeft aangetoond dat men deze moeilijkheid niet oplossen kan door te zeggen dat b.v. de betrekking van oorzaak tot werking kan bestaan tussen een stoffelijk ding en een bewustzijnstoestand of omgekeerd, omdat deze betrekking een of meer andere betrekkingen vooronderstelt, en als men tracht aan te geven welke deze andere betrekkingen zijn, doet dezelfde moeilijkheid zich weer opnieuw voor. Uit hetgeen thans zal aangevoerd wordt blijkt, dat zij toch niet onoplosbaar is.

Van een zekeren bewustzijnstoestand, laat ik hem "*w*" noemen, en van een zeker stoffelijk verschijnsel, laat ik het "*g*" noemen, geldt het volgende. *w* is een uitwendige waarneming van het vallen van een stukje krijt. *g* wordt gevormd door het vallen van een stukje krijt, dit stukje krijt noem ik "*k*". *g* is een stoffelijk ding dat in den tijd is. De volzin "*w* is een uitwendige waarneming van het vallen van een stukje krijt" is dubbelzinnig. Hij wordt hier in een zodanige betekenis gebruikt, dat de eigenschap een uitwendige waarneming van het vallen van een stukje krijt te zijn, welke men door het uitspreken van den volzin aan *w* toekent, een innerlijke eigenschap van *w* is. De woorden "het vallen van een stukje krijt" hebben in den volzin "*w* is een uitwendige waarneming van het vallen van een stukje krijt" een geheel andere betekenis dan in den volzin "*g* is een stof-

felijk verschijnsel dat gevormd wordt door het vallen van een stukje krijt". w staat tot g in een zekere betrekking, die ik " f " noemen wil en die aan de volgende voorwaarden voldoet. g is het enige ding tot hetwelk w in de betrekking f staat. Dus, w staat inzonderheid niet in de betrekking f tot het vallen van een ander stukje krijt dan k en ook niet tot het vallen van k bij een andere gelegenheid dan die waarbij g zich voordoet. Het al dan niet staan van w in de betrekking f tot g hangt slechts af van de geaardheden van w en g . f is geenszins de betrekking *een werking te zijn van*. Uit hetgeen wij door de natuurkunde weten over de werkelijke geaardheid van g blijkt dat w geen voorstelling van g is, zodat f geenszins uitgemaakt wordt door de betrekking *een voorstelling te zijn van*. Niettemin is de betrekking f verwant met deze laatste betrekking.

Om redenen waarop hier niet nader kan ingegaan worden ligt het voor de hand voorlopig en als proefneming f in plaats van r te substitueren in de hierboven vastgestelde definities van de gewijzigde betekenissen van "gelijktijdig" en "in den tijd zijn". Dit geeft als resultaat dat de volzinnen "de bewustzijnstoestand w is gelijktijdig met het stoffelijk ding g " en "de bewustzijnstoestand w is in den tijd" ware beweringen vertolken.

Wij zijn er dus in geslaagd, met behoud van de betekenis van de uitdrukking "de tijd" waarin zij den tijd met gelijkwaardige tijdstippen aanduidt en alleen maar door de betekenis van "zijn in" te wijzigen, te maken dat de volzin "een zekere bewustzijnstoestand is in den tijd" een ware bewering vertolkt.

§ 54. — *Laat ik om te eindigen opnieuw aan de uitdrukking "de tijd" de betekenis toekennen waarin zij den tijd van het gezond verstand aanduidt. Aan de woorden "zijn in" ken ik de in § 34 vooronderstelde betekenis toe.* En wanneer ik zeg dat een zeker ding gelijktijdig is met een gegeven ding, dan wil ik hiermede bedoelen dat zowel het eerstgenoemde ding als het gegeven ding in den tijd is en dat het eerstgenoemde ding en het gegeven ding op hetzelfde tijdstip voorhanden zijn of hetzelfde tijdsinterval in beslag nemen. Deze betekenissen stemmen alle overeen met het taalgebruik en met het taalgevoel. w en g zullen hier denzelfden bewustzijnstoestand en hetzelfde stoffelijke ding blijven aanduiden als in § 53. Welnu, in deze voorwaarden vertolken de volzinnen "de bewustzijnstoestand w is in den tijd" en "de bewustzijnstoestand w is gelijktijdig met het stoffelijke ding g " respectievelijk twee beweringen waarvan de waarheid volgens het gezond verstand boven allen twijfel verheven is. In de werkelijkheid zijn de twee beweringen echter vals (§ 34). Maar onder de in § 53 aangeduide voorwaarden vertolkt ieder van deze twee zelfde volzinnen een ware bewering. Dit resultaat wordt in § 53 bereikt door het toekennen van geheel andere betekenissen aan de woorden.

ANDRIES H. D. MAC LEOD.